

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ВАЗИРЛИГИ
МУҚИМИЙ НОМИДАГИ ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ**

**ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ ҚУРИШ
НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ КАФЕДРАСИ**

**МАДАНИЯТШУНОСЛИК
ФАНИДАН МАЪРУЗАЛАР
МАТНИ**

Қўқон- 2010 йил

Ушбу маърузалар матни Ўз.Р.ОЎМТВ 2002 йил 22 февралдаги 54-сонли буйруғи билан тасдиқланган ДТС асосида тавсия этилган 2004 йилдаги намунавий дастур асосида тузилди.

Тузувчилар:

**Катта ўқитувчи: З.Мирзаҳамдамов
Ўқитувчилар: Н.Холматова
Х. Солиева
О.Бегматов**

Ушбу маърузалар матни кафедранинг 2010 йил __ августдаги 1-мажлисида муҳокама этилган ва тасдиқланган.

**Ўзбекистонда демократик жамият
қуриш назарияси ва амалиёти
кафедраси мудири:**

Б.Аминов

1-мавзу: Маданиятшунослик фанининг предмети ва вазифалари. «Маданият» тушунчаси талқини

Маъруза режаси:

1. Маданиятшуносликнинг предмети. Маданиятшунослик бўлимлари типологияси.

2. «Маданият» тушунчаси талқинида тарихийлик ва илмийлик.

3. Маданиятни инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ҳамда аҳамияти.

Маданиятшунослик-маданият ривожланишининг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Унинг манбаи инсоният яратган барча маданий қадриятлардир. Маданиятшуносликнинг асосий вазифасига инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий турмушига оид барча жараёнларни тадқиқ қилиш киради. Унинг тадқиқот манбаи бўлиб:

- инсон яратган санъат соҳаси;
- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тил;
- жамият бойлиги ва мезони бўлмиш билим;
- ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ташкилотлар;
- жамиятда содир бўлувчи демографик ва этник жараёнлар хизмат қилади.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, унга хос бўлган хусусият - инсоннинг маданий ҳаёти ҳодисасини тартибли тизимга солиб ёндашиш ҳисобланади. Шунингдек, маданият гуманитар билимларни ўзида мужассам қилган ҳолда намоён бўлиши билан бирга билишнинг ўта мураккаб объекти ҳамдир.

Маданият- бу инсонларнинг ижодий фаолияти туфайли яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуигина бўлиб қолмай, айни пайтда у жамият тараққиётининг даражасини ҳам ифодалайди, яъни, жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йиғиндиси маданиятда гавдаланади. Маданиятни ўрганишда объектив қонуниятлар, ҳодисалардаги сабабий боғлиқлик ҳақидаги анъанавий тасаввурлардан фойдаланмаслик ҳам мумкин. Умумий бир соҳа сифатида маданиятга системали ёндашув бир-бирига таъсир этувчи турли маданият соҳаларининг ўзига хос хусусиятларини қисмларга бўлиб эмас, балки уларни яхлит тасаввур қилиш имкониятини беради. Системали ёндашув тадқиқотнинг жуда кўп услубларидан фойдаланишга имкон яратади. Яъни, айрим бир услублар билан олинган натижаларни бошқаларига қарама-қарши қўймасдан ва мутлақолаштирмасдан ҳулоса чиқаришга асос бўлади.

Айнан, системали ёндашув маданиятга ўзига хос шаклда муносабат билдирган ҳолда кишилар ҳаёт фаолияти соҳаларини ҳам тушуниш имконини беради. Булардан маданият соҳалари, маданият институтлари ташкил топиб, улар аниқ тузилмага ва аниқ вазифаларга эга бўлган ҳолда ижтимоий муносабатлар тамойили, коммуникация, маданий намуналарни ташкил қилиб маданият тизимини белгилайди.

Маданиятшунослик фанининг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

1. Маданият фалсафаси- маданиятдаги мураккаб ва кўпмақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиёсий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятни фалсафий англаш, фалсафий асослаш билан боғлиқ материалистик, позитивистик, объектив идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд. Уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ижтимоий гуруҳ (социум) оламида жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушунтириш усуллари ва ўзига хос таҳлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси)- инсонга боғлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданият ривожини жамиятнинг ички қонуниятларига ўзаро

боғлиқдир, деб ҳисобловчи маданият морфологияси таққослаш, таҳлил ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очишга уринади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инкирозига чадир.

3. Маданият социологияси– бирон бир жамиятдаги мавжуд маданиятнинг аниқ жараёнларини ўрганиш билан шуғулланади; бу ҳар хил социологик ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган маданият жараёнини эмприк (тажриба) тадқиқ қилишда маълум маданият шароитида кишиларнинг ўзаро муносабатларида, социомаданият тоифаларида намоён бўлади.

4. Маданият тарихи – ҳар бир маданиятни ноёб ва асл ходиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданиятларни ўзаро таққослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсири, замон ва макондаги уларнинг фарқларини маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий томонларни тадқиқ этади.

5. Маданият экологияси – замонавий инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларини: инсоннинг индивидуал ҳаётини, жамият ҳаёти, табиат билан ўзаро муносабатларини қамраб олади. Бу маданиятшунослик тадқиқотидаги энг янги фаол ривожланаётган соҳалардан бири.

Маданиятшунослик фанининг асосий муаммоси инсон ҳисобланади, зеро маданият – бу инсон яратган нарсалардир. Маданиятшунослик инсоннинг олам билан фаол муносабатини ва бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг ижтимоий ва маданий ролини, маданиятлар типологиясини ўрганади.

Маданиятшунослик фани маданиятни илмий изоҳлаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини белгилайди, ижтимоий-тарихий билимлар тизимидаги ўрни ва мавқеини асослайди.

«Маданият» атамаси ҳозирги замон илмий адабиётларда ранг-баранг маъноларда ифодаланган. «Маданият» ва «Культур» атамалари мутахассислар фикрига кўра айни маънони англатиб, лотинча «ишлов бериш», «парвариш қилиш» маъносини англатган. Кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» мазмунида ишлатилган. Ўзбек тилида кенг ишлатиладиган «Маданият» атамаси арабча «маданий»-«шаҳарлик» деган маънони билдиради. Агар америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхонларнинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра маданият ходисасига берилган таъриф 164 та бўлса, сўнгги адабиётларда бу рақам 400 дан ортиқ¹ ташкил этади.

Маданият ходисаси тавсифида жуда кўп изоҳлар мавжуд «инсониятни яшаш усули; ижтимоий инсоннинг тўлақонли фаолияти», «инсон томонидан яратилган муҳит», «яхлит социал организм», инсоният яратган моддий ва маънавий қадриятлар мажмуи; сунъий-иккинчи табиат; инсон ижодий фаолияти маҳсули; умуман жамият; жамиятнинг маънавий ҳолати; жамият сифати; шартли белгилар тизими йиғиндиси; меъёр ва андозалар ва ҳоказо.

ғарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан ҳозирги мазмунини касб этган бўлса-да, фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар категориал тизимидан мустаҳкам ўрин олди. Кишилиқ жамиятини беқиёс кўламга эга бўлган ва доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни муайян тартибга солишга ёрдам берувчи, умумлаштирувчи тушунчаларга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасини кенг тарқалишига сабаб бўлди. қадимги Римда «Маданият»- тушунчаси «ҳаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилашга ва тозалашга қаратилган ғамхўрлик» деган маънода ҳам фойдаланилган. Маълумотларга кўра, машҳур Рим файласуфи-нотик Цицерон ҳам «руҳият маданияти» атамасини ишлатган. Европа халқларида XVIII асрнинг охирларигача «Маданият» атамаси ақлий-ахлоқий маданият тушунчаси билан ёнма-ён ишлатилган. Кўриниб турибдики, «Маданият» тушунчаси хилма-хил талқинига қарамай қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган².

Ҳозирги даврдаги маданиятнинг илмий тушунчаси инсоният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавият, руҳиятнинг ўзига хослигини англаши натижасида вужудга келди. Инсоният «Табиий» турмуш тарзи асосида яшаган даврда: яъни териб истеъмол қилиш, ов қилиш, балиқ тутиш, чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган

¹ Л.Ч. Кертман, История культуры стран Европы Америки, М. 1987 й. 14-бет.

² Ғаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, М. 1981 й., 1-том, Энциклопедик луғат, Т., 1990, 1-том.

вақтларида маданият тўғрисидаги фикрнинг туғилиши мунозаралидир. Оддий, бир маромда ривожланувчи жамиятда инсон ўз маданияти билан «қўшилиб» яшаган. Урф одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шакллари ундан фарқ қилмаган. Маданиятнинг автономияси намоён бўлиши учун муайян даражада техниканинг ривожланиши ва меҳнатнинг ижтимоийлашувига эришиш талаб этилади. Шу асосда маданият аста-секинлик билан инсониятдан тобора кўпроқ мустақил бўлиб боради. Инсоннинг эса маданиятга тобеълиги ортади. Ҳозирги постиндустриал жамиятлардаги экологик, маънавий ва ахлоқий соҳалардаги мавжуд муаммолар фикримизнинг далилидир. Шунинг учун маданиятни феномен сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонунларини тушуниш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият бўлиб қолади.

Инсоният жамияти доимий ривожда бўлиб, у ўзгариб такомиллашиб боради. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятларда одамлар дунёни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзларига хос равишда тасаввурлари ва билимларини ҳосил қиладилар. Биз ҳозирги даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб енгиб ўтганларини ўргана бориб ўтмишга саволлар билан мурожаат қиламиз, ўтмиш бизга жавоб қайтаради ва шу билан ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот бўлиб туради.

Маданият – жамиятнинг маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим жабҳаларидан биридир. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига синдириб олади, сақлайди ва доимий бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг ворислиги, қадриятларини тўплаши ва уларни келгуси авлодларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган соҳаларни ифодалайди.

Ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида маданиятни жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг мазмунига ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларга боғлиқдир. Ижтимоий жараён, кишиларнинг хатти-ҳаракати, яъни социал фаолияти маданий идеалларни, қадриятларни, нормаларни қарор топтирилиши ёки барҳам берилишида восита вазифасини, шунингдек кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларининг шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шакли вазифасини ҳам бажаради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий ва функционал жабҳаларида ифодаланади. Шу жиҳатдан жамият маданиятни вужудга келтиради. Жамиятда вужудга келган маданият қанчалик мураккаблашиб бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукамаллашиб ва нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият аллақачон ўтмиш, тарихга айланган бўлса-да, унинг маданияти ҳозирги кунда ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда ёки биз бу давр маданиятини ўша вақтдагига нисбатан кўпроқ биламиз. Шунинг учун маданиятга жамиятнинг маҳсули, фаолият услуби сифатида қаралса-да, ҳар бир жамиятни у ёки бу конкрет маданиятнинг шаклланиш манбаи тарзида ҳам қараш мумкин.

Ижтимоий тараққиёт фаолият билан маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришларга олиб келади. Анъанавий ва индустриал жамиятларда информацион фаолият мустақил соҳани ташкил этган бўлса, «компьютер инқилоби» шароитида информациялар, билимлар ишлаб чиқарилиши, янги технологиялар яратиш алоҳида турдаги фаолият сифатида шаклланди, информация қимматбаҳо товарга айланди. Информацион фаолиятдаги билимлар синтези тизимидаги мураккаб ўзгаришлар муҳим қарор топган ғоялар ва қадриятларга таъсир этмоқда. Маънавий маданият информациялари захиралари тўпланиши оқибатида цивилизация тараққиётида ташкилотчи ва ҳаракатга келтирувчи факторга айланди. Бунинг оқибатида фаолият ва маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришлар бошланди. Агарда дастлаб маданият фаолиятнинг мазмунига тўлиқ боғлиқ бўлган бўлса, цивилизация жараёнлари оқибатида фаолият маданиятни тобора кўпроқ ишгирокида шаклланиши кузатилмоқда.

Жамият тараққиётида тарихий инерциянинг катта таъсирини ҳам ҳисобга олиш керак. Инерциянинг таъсирида инсоният бажарилиши лозим бўлган вазифалардан тамоман бошқа нарсалар билан машғул бўлади. Чунки жамоа тафаккури қийинчиликлар билан қайта қурилади. Моддий бойликларни қисқа вақт ичида йўқ қилиш ва ёки бузиб ташлаш мумкин, лекин маънавий қадриятлардан тезда воз кечиб унинг янгисини қабул қилиб бўлмайди. Россия ва советлар империяларининг миллий маънавий қадриятларимиз, урф-одатларимиз ва анъналаримизни «замонавийлаштириш» соҳасида олиб борган сиёсати оқибати нима билан тугаганлиги кўпчиликка маълум.

Биз маданият ва ижтимоий фаолият бир-биридан мустақил мавжуд бўлмаслиги, маданиятнинг тараққиёти масалаларини қисқача кўриб чиқдик, энди маданиятнинг шахс фаолиятидаги ўрни ва аҳамияти масаласига тўхтасак.

Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки ички ва ташқи томонлари жихатидан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади.

Қомусий олим Абу Наср Фаробий «Бахт саодатга эришув ҳақида» рисоласида инсон камолатида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Камолатга бир кишининг ўзи ёлғиз (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одамзод жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолатга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир». Унинг фикрича, инсон ўз-ўзидан бахтли ҳам бўлолмайди, камолатга ҳам эришолмайди. «Бу нарса унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб-хунар эгаллашига, билимига ва фозил жамиятда яшашга боғлиқ», дейди. «Давлатнинг вазифаси инсонларнинг бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади». Фаробий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари қайд этади. Фаробий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бориши ва ниҳоят фозил жамият, фозил шахар даражасига кўтарилиши ҳақида фикр юритади.¹

Индивид ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганлигига, унинг табиий имкониятлари, ҳаракати, ҳиссиёти, тафаккури социал-аҳамиятли мазмун билан тўлдирилганлигига ва маданий шакл касб этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади. Маданият индивидуал ва ижтимоий ҳаёт билан узлуксиз бирликни ташкил топган вақтгача мавжуд бўлади.

Маданият кишиларга тана аъзолари, инстинктлар ёки туғма истеъдод каби табиатдан берилмайди, ҳар бир индивид ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита теварак атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган авлодларнинг тўплаган тажрибаларини ўзлаштиради.

Индивидуум ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлаштириш билан бирга унга акс таъсир этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида маданиятнинг моддий дунёсини ҳам бойитади. Шунингдек инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки, шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон тўлиқ ва уйғун бўла олмайди. Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт, шунингдек маданият стихияси бир-бири билан мос келмаслиги мумкин. Маданият доимо инсон билан чамбарчас боғлиқ бўлади ва усиз яшай олмайди. Лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида у ўз ривожланиши қонунларида ва борлиққа нисбатан мустақилдир. У маданий меросни ўзида мужассамлаштирган конкрет социал гуруҳларнинг маънавий ҳаётига нисбатан бойроқ ва чуқурроқдир. Маданият доимо қадриятларнинг энг йирик захираси, тажрибалар ҳазинаси

¹ Маънавият юлдузлари. Т., 1999й., 68 бет.

бўлиб қолади. Инсоният авлодлари ундан фойдаланадилар ва унга ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, индивид билан маданият ўртасидаги муносабат мураккаб жараён ҳисобланади. Индивидни ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон берувчи психо-социал ва маданий дунёқараши ижобий ва салбий қарашларнинг йиғиндисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, фидойилик, матонат, ўткир зеҳн билан бирга калтафаҳмлиқ, ялқовлик, шафқатсизлик, ўз манфаатларини тўғри тушуна олмаслик, ҳақиқий кадриятларни сохтасидан ажрата билмаслик иллатлари ҳам хосдир. Шунинг учун маданиятни нафақат кадрлаш ва сақлаш, балки танқидий ўрганиш талаб этилади.

қайд этилган сабаблар таъсирида муайян ишлаб чиқариш усули ҳукмронлиги шароитидаги тарихан таркиб топган ижтимоий ва маданий муҳитда жамият билан индивид ўртасида нисбатан ўзгарувчан мувозанат бўлади. Бу мувозанатни ҳосил бўлишида маданиятнинг иштироки салмоқлидир. Маданият шахсга таъсир этади ва унинг психологик ҳолатини шакллантиради, шахснинг характерида ва дунёни билишида муқим ўрнашиб қолади.

Шахс маданият билан қуйидаги соҳаларда муносабатда бўлади:

биринчидан, маданият таъсир этиш объекти сифатида уни ўзлаштиради;

иккинчидан, маданий кадриятларни ташувчи ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;

учинчидан, маданий ижодиёт субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданият ва шахснинг ўзаро муносабатлари, унинг шахс ҳаётида тугган ўрни тўғрисидаги мулоҳазаларимизга хулоса қилиб, шунини айтиш мумкинки, табиат стихияли қонуниятлар асосида ривожланиб борса, инсоннинг ички дунёси, ички «табиати» ни шакллантириш мақсадли, йўналтирилган асосда ташкил этилиши мумкин, бунда маданият инсониятга шундай имкониятни яратувчи муқим воситалардан бири бўлади.

Маданиятшунослик курси тарих, фалсафа, социология, этнография, социал психология каби бир қатор фанларнинг кесишувида вужудга келган, янги социал гуманитар фан ҳисобланади. Унинг изланиш объекти ижтимоий воқелик бўлган маданият ва инсон ҳаёти услуби ҳисобланади. Унда маданиятнинг вужудга келиши, ривожланиши, жамиятда амал қилиниши билан боғлиқ масалалар тўғрисида, маданият қоидалари институтларнинг, кадриятларнинг жамият ҳаёти ва ривожланишидаги ўрни, ўзаро алоқалари жараёнлари ўрганилади.

Форобий «Ақл маънолари ҳақида» рисоласида, ақл, бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташқи таъсир – таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Форобий фикрича, ақл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват-руҳий куч билан боғлиқ.

Форобийнинг ақл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантиқ (логика) илми муқим ўрин тутади. «Мантиқ санъати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, бу қонунлар воситасида ақл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганади», - деб ёзган эди у. Форобий мантиқ илми билан грамматика ўртасидаги мушғаракликни қайд этади: мантиқнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантиқ илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғирлаб туради.

Форобий логиқаси мусулмон Шарқидаги сўнгги мантиққа оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Унинг билиш, мантиқ, ақл ҳақидаги фикрлари инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантиқли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эғалик билан яқунланиши керак. Негаки ҳар бир даврда жамият ахлоқи жамият маданияти деган мезон билан баҳоланар экан, маданиятли инсонни ахлоқсиз, эътиқодсиз, имонсиз ва ақлсиз тасаввур қилиш қийин.

Форобий: «Ақлли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилатли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истейдодга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил

дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зехн-идрокка эга бўлганларни ақли деб бўлмайди, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим»¹.

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда маданиятли жамиятнинг кўп масалалари- давлатни бошқариш, таълим-тарбия, ахлоқ, маърифат, диний эътиқод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Курснинг асосий масаласи бу инсон тўғрисидаги, унинг табиати ва имкониятлари тўғрисидаги масаладир. Табиатнинг мавжудлик қонуни хилма-хил бўлганидек, инсоннинг ички табиати, яъни маданияти ҳам табиий муҳит, ижтимоий борлиқ ва тарихий даврлар таъсирида доимий равишда ўзгариб туради. Бу ўзгариш фақат илгарилаб бориш, янги қадриятларнинг вужудга келишидангина иборат эмас, Бу бирон-бир соҳадаги бузилишлар, инкирозий аломатларнинг кучайиши билан ҳам характерланиши мумкин. Ҳозирги замон илмий техника тараққиётининг табиий муҳитга, маънавий ҳаётга ва бошқа соҳаларга салбий таъсири фикримизнинг далилидир.

Маданиятшунослик курси маданий тарихий даврларни таҳлил қилишда билишнинг уч босқичини табиий бирликда олиб қарашга ҳаракат қилади.

А) Конкрет даврнинг яхлит қиёфасини, яъни унинг бадиий образини яратишга интилади;

Б) Инсоният борлигининг умумий динамикасида даврнинг маънавий ўрнини аниқлайди (ижтимоий онг тарихида, фанда, санъат ва фалсафада ўрганилувчи даврга берилган баҳонинг эволюциясини ҳам ўз ичига олади).

В) Конкрет даврнинг «мазмун»ни таҳлил қилади, яъни унинг ҳозирги давр тафаккурида қандай ўринга эга эканлигини, унинг муаммоларини бизга қандай таъсир этишини, бизга қайси томонлари билан яқинлигини, ҳозирги вазиятнинг қайси социал ва индивидуал камчиликлари унда актуаллашганлигини кўрсатади.

Маданият типлари тарихий даврларга қараб ўзгариб туради. Даврларнинг алмашилиши билан маданиятда ҳам сифат ўзгаришлари юз беради. Конкрет тарихий даврда яшаган кишиларнинг дунё тўғрисидаги тасаввурлари, билими, маънавий қадриятлари тўғрисида атрофлича маълумотга эга бўлишимиз учун биз шу даврнинг маданиятига мурожаат қилишимиз лозим. Шунинг учун маданиятшунослик фани турли халқларнинг маданий ривожланиш тарихини жаҳон маданий тараққиётининг таркибий қисми сифатида ўрганиш билан бирга конкрет тарихий даврнинг ижтимоий тараққиётда тутган маънавий ривожланиши босқичлари, умумий қонуниятлари, ўзига хос хусусиятларини ҳам ўрганади.

Маданиятшунослик тингловчиларни турли тарихий даврлар маданиятлари ва социал гуруҳларнинг урф-одатлари, турмуш тарзи тўғрисидаги билимлар билан бойитади. Тарихий ва гуманитар билимларни тартибга келтиради, ижтимоий турмуш воқеликларини ягона мазмун асосида англашга ёрдам беради. Кўплаб бетакдор ва мустақил маданиятлардан ташкил топган жаҳон цивилизациясининг бирлиги ва хилма-хиллигини кўрсатади. Кишиларнинг фуқаролик ва маънавий етукликка эришишларида, фикрлар ва қадриятлар плюрализминини кўра билишда фан тараққиётини тўғри баҳолаш қобилиятини ҳосил қилишда муҳимдир.

«Инсон энг олий даражадаги тарихий мавжудотдир. Инсон тарихий даврда, тарихий давр инсонда мужассам» (Н. Бердяев). Негаки, ҳар қандай даврнинг хусусият ва даражаси маданият ривожини билан ўлчанади.

Маданиятшунослик фани муҳим тарбиявий вазифани ҳам бажаради. Инсонда зиёилик ҳиссини тарбиялаш курснинг диққат марказида туради. Киши қанчалик зиёли бўлса- деган эди Д.С. Лихачев- у шунча кўп тушунади ва ўзлаштиради, унинг дунёқараши ва қабул қилиш доираси шунчалик кенгаяди. Кишининг маданий савияси қанчалик тор бўлса, у ҳамма янгиликларга ва «жуда эски»ликка нисбатан шунчалик бефарқ бўлади. Ўзининг эски одатлари билан яшайди. Дунёқараши тор бўлиб, ҳамма нарсага шубҳа билан қарайди. Ўтмишнинг маданий қадриятларини ва ўзга миллатлар маданиятларини билиш, уни сақлаш, кўпайтириш, эстетик қимматларини қабул қила билишнинг ривожланиб бориши

¹ Маънавият юлдузлари. Т., 1999 й., 67 бет.

маданий тараққиётнинг энг муҳим воситалардан бири бўлиб ҳисобланади. Инсоният маданияти ривожланиши тарихи бу нафақат янги, балки эски маданий қимматларни излаб топиш тарихидир. Шунингдек, ўзга маданиятларни билиш, маълум маънода гуманизм тарихи билан қўшилиб кетади. Бу бошқа халқларга нисбатан ҳурмат, тўғри маънодаги бардошлилик, тинчлик тилаш демакдир¹.

Зиёлилик тушунчаси илмий ва оддий онг даражасида таърифланиши жихатидан фарқ қилади. Оддий онг даражасида интелегентлилик деганда олий маълумотга эга бўлган, асосан, ақлий меҳнат билан шуғулланувчи, билимли кишилар тушунилади.

Илмий тушунишда зиёлилик бу маълумот даражасига, билимга, эрудицияга боғлиқ эмас деб талқин қилинади. Инсон хотирасидан маҳрум бўлса, маълумоти бўлмаса ҳам агар у ўзга маданият кишиларини, санъат асарларининг кенг ва хилма-хил соҳаларини ва ўзгалар ғояларини тушуниш лаёқатини сақлаб қолса, интеллектуал ҳаётга мослашиб кетса-бу интелегентлилик ҳисобланади. Демак, зиёлилик бу руҳий ҳолат бўлиб, айрим кишиларга табиатдан берилса-да, лекин инсон унга тинимсиз меҳнат ва изланишлар орқали эришади.

Маданиятшунослик фанининг яна муҳим вазифаларидан бири бу кишида ижодий қобилиятни ривожлантиришдир. Маданият фақатгина моддий ва маънавий қимматлар йиғиндисидан иборат эмас, балки ижодий фаолиятдир. Маданиятшунослик янги маълумотлар бериш билан бирга ёшларда маданият воқеликлари билан муносабатда бўлиш малакасини ҳосил қилади. Хилма-хил маълумотлар бериш билан бирга тингловчиларда илмий тафаккур қилиш услублари узликсизлиги, мантиқийликни шакллантиради.

Курснинг тарбиявий функциясини тадбиқ этилиши, уни билиш функцияси билан қўшиб ўрганилишини талаб этади. Тарихий даврлар маданиятини ўрганиш маданиятларни қарама-қарши қўйиш, уларга баҳо бериш, фарқ қилиш мақсадларига эмас, балки янгиликни ўрганиш, бошқа маданиятлар қимматларидан баҳраманд бўлишига хизмат қилади. Бу вазифаларни бажаришда маданиятшунослик курси тарихий антропология-маданиятга яхлит феномен, дунё ва ҳаётни идрок этиш усули сифатида муносабатда бўлади.

Тарихий антропологиянинг энг муҳим тушунчаларидан бири бу менталитетдир. «Менталитет» - бу маданиятга тааллуқли бўлган кишиларда у ёки бошқа муҳитнинг муайян «ақлий воситалар йиғиндиси», «психологик мослама»ларнинг мавжудлигини билдиради. Улар инсонга ўзгаришнинг табиий ва социал борлигини мустақил қабул қилиши ва идрок этишига шарт-шароитлар яратади. Бетартиб узук-юлуқ тушунчалар ва таъсирлар тафаккур орқали қайта ишланади, нисбатан тартибли дунё манзарасига айланади. Бу манзара инсон хатти-ҳаракатида ўчмас из қолдиради. Бир социал ва маданий умумийликнинг тегишли бўлган, тарихий жараёнининг субъектив томони ҳисобланувчи идрок ва ҳис қилиш услублари тарихнинг объектив жараёнига қўшилади.

Ҳозирги замон маданиятшунослик фани «маданият» тушунчасини қўлланишига қараб қуйидагича ўрганади: а) Индивидуал-шахс маданияти; б) гуруҳий маданият-миллий, синфий, табақавий, касбий, оилавий; в) макон ва замонда чекланган муайян типдаги жамият маданияти; г) инсоният маданияти.

Маданиятни қўлланиш жихатидан турларга бўлиш мунозарали бўлса-да, биз уларнинг мавжудлигини инкор қила олмаймиз. Ижтимоий тараққиётларнинг тафовутларини йўқотмайди, балки, аксинча, унинг хилма-хиллигини янада кенгайтиради. Шунинг учун уларни тобора чуқурроқ ўрганиш маданият тўғрисидаги тасаввуримизни кенгайтириб боришига хизмат қилади.

Маданият тушунчаси қўлланиш жихатидан хилма-хил бўлгани каби, кундалик ҳаётда (оддий онг) ва фанда ҳам турли мазмун касб этади. Биз «муомала маданияти», «меҳнат маданияти», «хатти-ҳаракат маданияти» каби иборалардан фойдаланамиз ва уларга кўникиб қолганмиз. Кундалик ҳаётда маданиятдан воқеликни баҳолаш тушунчаси сифатида ва шахснинг маълумотлилиги, хушмуомалалиги, озодалилиги, вазминлиги каби

¹ Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М.Наука. 1979. стр.159.

хусусиятлари билан боғлаб, тушунтиришга одатга айланган. Маданиятли киши тушунчасига қўшиб ишлатилувчи сифатлар жуда кенг бўлиб, уни қўллаш жамиятнинг умумий маданий даражаси ва шахснинг социал статусига боғлиқдир. Ҳозирги даврда «ишлаб чиқариш маданияти», «хизмат кўрсатиш маданияти», «дам олиш маданияти» ва бошқалар тўғрисида кўп гапирилмоқда. Бу иборалар орқали маданият деганда ижтимоий институтларнинг самарали фаолият кўрсатишлари тушунилади. Баъзан маданият тўғрисидаги тасаввурлар шаҳарлар турмуш тарзи, кинотеатрлар, театрлар ва кутубхоналарга тез-тез бориб туриш «маданий» кишилар билан дўстлашиш ва чиройли нарсалар билан боғлиқ деб фикр қилинади. Рўзномаларда, статистик маълумотларда «иқтисод ва маданият», «фан ва маданият», «сиёсат ва маданият» иборалари кўп ишлатилади, бунда маданият маънавий усткурма ёки ахлоқ ва санъат соҳалари билан чекланган. Илмий нуқтаи назардан иқтисодни, сиёсатни ва фанни маданиятдан ташқари турувчи соҳа деб ҳисоблаш ҳақиқатдан йироқдир. Шунингдек, классик қадриятлар ва санъатнинг буюк намуналари, идеал ва юксак интилишлар маданиятга тааллуқли соҳалар бўлиб, оддий, кундалик нарсалар унга ётдир деган фикрлар асоссиздир. Кундалик ҳаётда маданиятга фақат қадриятлар йиғиндиси сифатида қаралиши ҳам тўғри эмас, чунки маданиятда инсониятга зарарли бўлган, эскилик қолдиқлари, тўлиқ текшириб қўрилмаган «янгиликлар» каби салбий нарсалар ҳам ўзлаштирилиши мумкин. Кундалик ҳаётда ва фанда маданият атамасидан фойдаланиш тўғрисидаги мулоҳазаларни ҳулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, маданият энг кенг маънода инсонни ўраб турган табиатдан, ижтимоий муносабатларда ва бевосита ўзида стихияли равишда вужудга келган тайёр маълумотлардан фойдаланишни, онгли равишда ажратиб олишни тақозо этади. Маданият табиатдан фарқ қилади, анъаналар, рамзлар, тил, бевосита тақдид қилиш ва амалий ўрганиш орқали авлоддан-авлодга сингдирилади. Маданият шахс томонидан, унинг социал жихатдан шаклланиши жараёнида ўзлаштирилади ва асосан кенг тарқалган ва кўпчилик қабул қилган ахлоқ, тафаккур ва ҳис қилишнинг парчаларидан ташкил топиб, индивидуал ҳаракатлар ҳиссаси бунда жуда камдир.

Маданиятни илмий тушуниш оддий ондан қуйидагиларга кўра фарқ қилади. Биринчидан, у жуда кенг бўлиб кишилар фаолиятининг барча услубларини, ижтимоий ҳаётнинг барча шакллариини ўз ичига олади.

Иккинчидан, кундалик ҳаётда ҳиссий беэзаб кўрсатилган ва қиммат жихатларга урғу берилган тасаввурлардан фарқ қилиб, фанда тавсифий таъриф бериш билан чекланади.

Оддий онда маданиятни тушунишнинг хусусияти бевосита унда амалий ишгирок этилишига боғлиқлигидадир. Маданий воқеликларга инсон бефарқ муносабатда бўла олмайди. Унинг қадриятларга муносабати ва ҳиссий эмоционал тасаввурлари болалик даврида тўплаган тажрибасидан бошланади ва кишининг жамиятда тутган ўрнига, ёшига, мавқеига ҳам боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан у ўзига бегона бўлган урф-одатлар ва хатти-ҳаракатларга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлади.

Фан эса бевосита умумий аҳамиятга эга бўлган, объектив ҳақиқатга мос тушунчалардан фойдаланиши керак.

1. қадрият (аксиологик) ўлчови асосидаги таъриф. Бунда маданият инсоният томонидан яратилган моддий ва маънавий қимматларнинг йиғиндисидан иборат деб талқин этилади. Маданият инсон фаолиятидан ташқарида мавжуд эмас. Баҳолаш қадрият нуқтаи назаридан воқеликни таҳлил қилиш фаолиятининг табиий ва зарур бўлган шартидир. Маданият нимада намоён бўлишидан қатъи назар муайян қадрий ўлчовга эга бўлади. Маданият тушунчаси тараққиёт, тарих, инсон инсонпарварлик каби категориялар билан бир қаторда туради. Инсоннинг фаолият натижаси, муайян қадриятларга эга бўлган воқелик предметли аксиологик таърифнинг негизини ташкил этади. У кишиларнинг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва ақлий фаолиятни қамраб олади. Бу таъриф қамчиликлардан ҳам ҳоли эмас. У воқеликни яхлит идрок этишга, натижаларни механик ҳисобга олишга асосланган. Бундай ёндошув воқеликка субъектив баҳо беришга имконият яратади. Аксиологик ёндошув доирасида маданият фаолият натижаси-ўтмишга айланиб қолиб, ўтмиш ва ҳозирги замон билан табиий алоқалар бузилиши мумкин. қадрий ёндошувнинг заиф томонларини кўрсатиш бошқа даврга хос бўлган қимматлар тизимидан воз кечишини аңлатмайди.

2. Маданиятни «фаолият» тушунчаси асосида таърифлаш. Маданиятнинг умумий табиатини идрок этишга қилинган ҳаракат туфайли маданиятни кишиларнинг ижодий фаолияти жараёни сифатида тушуниш вужудга келди. Фаолият категорияси ўрганиш объекти инсон бўлган фанлар ҳаракатини интеграция қилиш учун қулай имконият яратади. Маданиятни ижодий фаолият ва инсон фаолиятининг ўзига хос услуби сифатида таърифлаш концепцияси бир қатор муҳим масалаларда бир-бирини тўлдиради. Жамият нафақат қайта қуришга, балки анъаналарни, маданий ёдгорликларни сақлаб қолишга ҳам муҳтождир. Жамиятнинг амалий ва назарий, моддий ва маънавий каби ҳар қандай фаолияти ижодий соҳа билан бирга ўзида фаолият кўрсатиш ва маданиятнинг ўзлаштириш аспектларини мужассамлаштиради. Ижодиёт фаолият кўлами қанча катта бўлса, маданиятнинг ишлаб туриши функцияси ва келгуси авлодларга етказиб бериш учун зарур бўлган фаолият кўлами шунча кенг бўлади. Фаолият мақсадли йўналтирилган активликдир. Инсон қанчалик фаол ҳаракат қилса, шунчалик маданиятнинг «чегаралари» йўқолиб боради. Бу чегаралар вақт, макон ва қиммат ўлчовларига эга. Фақатгина белгиланган вақт интервалида инсон фаолияти натижаларини тўғри тасаввур қилиш ва уларни режалаштириш мумкин. Фаолият натижаси, бошланишидан қанчалик йироқ бўлса, шунчалик уни маданиятга муносабати ноаниқлашиб боради. Маконда ва қиймат чегараларида ҳам худди шундай хусусиятлар мавжуд. Интенсив фаолият чегараларни кенгайтиради, лекин бунда вужудга келувчи воқеликлар мавжуд маданият учун бегона ва хатарли бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, ушбу ёндошувга хос бўлган маданиятнинг тирик асосидан фалсафий абстракциялар дунёсига ўтишга интилиши, ҳозирги даврга хос бўлган технократик тафаккур таъсирини кучайишига олиб келади. Ушбу таърифнинг кучли томонлари мавжудлигига қарамасдан, амалда у тарихий-маданий изланишлардан йироқ бўлиб қолмоқда.

Информацион таъриф маданиятни «барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси», уни ташкил этиш ва сақлаш услублари сифатида таърифлаб, маданият информациялар омбори эмас», у ниҳоятда мураккаб ташкил этилган механизм бўлиб, у информацияни доимий равишда энг фойдали ва қулай услубларни ишлаб чиққан ҳолда сақлайди, янги информацияларни қабул қилади, уларни қайта маълумотларга айлантиради, уларни белгиларини бир тизимдан бошқасига ўтказди, деб изоҳлайди.

«Барча ирсий бўлмаган информациялар йиғиндиси» деганда биз мисол учун хотирани тушунишимиз мумкин. Чунки хотира механик мазмунга эга эмас, балки ижодий жараён ҳисобланади. Хотиранинг энг муҳим маънавий аҳамияти шундаки, у вақт тўсиғини енгади ва ўлимга қарши туради. Умумий хусусиятларга мувофиқ биз маданиятни хотира билан қиёслашимиз мумкин. Бунда биз алоҳида олинган шахснинг хотирасини эмас, балки жамият хотирасини назарда тутамиз.

Ю.М. Лотманнинг фикрича бир қатор қоидалар, чеклашлар сифатида намоён бўлувчи ташкилий вазият маданиятни белгиловчи хусусияти ҳисобланади. К. Леви-Строснинг фикрига кўра, «қаерда қоида бўлса, шу ерда маданият бошланади. Инсон табиатидаги барча умумийлик табиатга тегишли бўлади ва стихияли автоматизм билан характерланади, мажбурлаш нормалари билан белгиланувчи сифатлар маданият соҳасига тегишли бўлиб ўзида нисбийлик ва хусусийликни мужассамлаштиради»¹.

Ю.М. Лотман таъкидлайдики, «маданият энтропияси» информацияга айлантиришнинг энг мукаммал механизмидир. Бу механизм информацияни сақлаши ва узатиши билан бирга унинг кўламларини кенгайтиради. Ўз-ўзини доимий равишда мукаммаллаштириши ва ривожлантириб бориши унинг қонунидир. Шунинг учун маданият бир вақтда ҳам стабиллик ҳам динамизм хусусиятларини намоён қилиши керак. Шу маънода маданият тирик организм ва санъат асарларига хос бўлган хусусиятларига эга. Маданиятни инсоният томонидан яратилган яхлит бадий асар сифатида қабул қилишимиз лозим.

Хулоса сифатида шунини айтиш керакки, Маданиятшунослик курси гуманитар фанлар қаторида олий ўқув юртларида ўрганилиши ҳозирги давр талабига мос келади. Жамият ҳаётидаги мавжуд муаммоларни фақат иқтисодий, сиёсий тадбирлар ва ҳуқуқ-тартиботни

¹ Лотман Ю.М., Статъи по типологии культуры. Тарту. 1970. 7.6.

мустаҳкамлаш билангина тўла ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун жамиятнинг маънавий ҳаётини ҳам қайта қуриш талаб этилади. «Маънавият йўқ жойда- деган эди Президент И.А. Каримов- ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди».

Маданиятшунослик талабаларга жаҳон маданияти ва унинг таркибий қисми бўлган Ўзбекистон маданиятини ривожланиш тарихи, хусусиятлари, ўзаро алоқадорлиги муаммолари ва истиқболлари тўғрисида билим, кўникма ва малакаларни бериш билан айни пайтда, миллий маданиятга ва ўзга миллатлар маданиятларига, қадриятларига уларни ҳурмат руҳида тарбиялашда, маданият ёдгорликларига ижодий муносабатда бўлишларида, маънавий жиҳатдан ривожланишларида кўмаклашади.

2-мавзу: Маданият ривожланишининг асосий қонуниятлари. Маданий ва маънавий мерос.

Маъруза режаси:

1. Моддий ва маънавий маданият ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги.
2. Маданиятнинг шахс ва жамият ҳаётидаги ўрни. Маданият бойликлари (маданий қадриятлар).
3. «Маданий мерос» тушунчасининг мазмуни. Маънавий-маданий мероснинг механизми.
4. Ўзбекистонда жамиятни маънавий янгилаштириш жараёнида маданий меросга муносабат.

Маданий жараённинг ўзига хослиги шундаки, маданият ҳодисаси ҳар доим шакл ва мазмун, борлиқ ва муносабат, нарсанинг мавжудлиги ва унинг рамзий мазмуни уйғунлигига эга бўлади. Моддий маданият ва маънавий маданият-маданиятнинг асосий икки соҳаси бўлиб, бир-бири билан ўзаро алоқада, ўзаро таъсирда ва бир-бирини таъқоз қилган ҳолда ривожланади. Моддий маданият ҳар доим маълум бир маънавий маданиятнинг тимсоли ҳисобланади, ўз навбатида маънавий маданият ҳам қайсидир нарсани, белги, тасвир, рамзларда моддий уйғунликда мужассам бўлади.

Моддий маданиятнинг маънавийдан тарихан айрилиги фақат инсоният тараққиётининг бошланғич давралигагина хосдир. Жамиятда маънавий фаолият махсус соҳага айланган ахлоқий мезонлар, дин, санъат, ҳуқуқ, сиёсат, фан шаклланиб, маълум доирадаги кишилар бу соҳа билан шуғуллана бошлади.

Узоқ вақтлар фанда маданият деганда фақат маънавий маданият назарда тутилди. Негаки, борлиқни ҳақиқат, яхшилик, гўзаллик белгилайди деб ҳисоблашган. Шунинг учун, биринчи ўринда илмий тадқиқотларнинг асоси фан ахлоқ, нафосат бўлиб келди. Натижада, жамиятнинг моддий ҳаётини, унинг иқтисодиётини ўрганишга эътибор берилмади. Моддий маданият тадқиқот учун қизиқарсиз, ҳисобланган.

Индустриал жамиятининг вужудга келиши, унинг техникавий тараққиёти ва технологияларини тезда алмаштириш маданиятшуносларни инсониятнинг барча моддий маданиятини ўрганишга мажбур қилди.

Кишиларнинг амалий қайта ўзгартирувчилик фаолияти, уларни ижтимоий ишлаб чиқариш ва такрорий ишлаб чиқариш билан боғлиқлиги моддий маданиятнинг ўзига хос соҳаларга бўлиниши маданиятшуносликда муайян тадқиқотларга зарурият туғдирди.

Моддий маданиятнинг **биринчи катта соҳаси** бу меҳнат қуроллари ишлаб чиқаришнинг барча воситалари, турар жойлар, алоқа воситалари, техника қурилмалари. Хуллас, сунъий шароитда яратилган нарсаларнинг барчаси, шунингдек моддий маданиятнинг бу қисми ишлаб чиқариш техника маданияти ёки жамият ҳаётининг моддий техника асоси деб аталади. Ишлаб чиқарувчи техника маданиятининг махсус қисмини ишлаб чиқариш технологиялари, меҳнат фаолиятида ишгирок этувчиларнинг ижодий кўлами, уларнинг техник билими, ишлаб чиқариш маданияти, жисмоний ва руҳий имкониятлари ташкил қилади.

Моддий маданиятнинг **иккинчи соҳаси** ижтимоий ҳаёт ва унинг барча тармоқларининг меъёрий ҳаракатини таъминловчи кўплаб ижтимоий институтлар, ташкилот ва муассасалар фаолияти билан боғлиқ. Бу турли ҳокимият тузилмалари ва унга муносиб бошқарув шакллари, ижтимоий ташкилотлар, таълим, ёш авлодни тарбиялаш ва таълим бериш, соғлиқни сақлаш ва дам олиш, бўш вақт ва кўнгил очиш муассасалари тизими каби барча ижтимоий институтлар амалда жамият маданиятини сақлайди, ўзгартиради ва қайта шакллантиради.

Моддий маданиятининг **учинчи соҳаси** (ишлаб чиқарувчи ва қайта ишлаб чиқарувчи) инсоннинг ўзи ҳисобланади. Моддий маданиятнинг бу соҳаси нафақат инсониятни

шунчаки биомавжудотлик муаммоларини тадқиқ қилмасдан, балки авлодларнинг ўзаро муносабатлари муаммоларини ҳам таҳлил қилади.

Инсон улғайиши ва жамоага мансублиги мезонидан бошқа жамият маданияти аъзоси сифатида шаклланиши мумкин. Икки хил, баъзан инсонни икки турдан ҳам кўпроқ маданиятга мансублиги уни кўп томонлама, турли маданий оламга мансуб қилади. Аммо, бунда маълум хавф ҳам яширин бўлади. Яъни, улғайовчи авлод жамиятга аралашуви жараёнида бегона маданиятларнинг аралашуви ёшларни ўзининг маданият манбаидан айрилишига, ўз этник анъаналарини тушунмаслигига олиб келади. Ўз миллий маданиятидан маҳрум киши манкуртга айланади ва ҳар қандай маданиятга ҳам бефарқ муносабатда бўлади. Шунинг учун мерос, маданиятнинг узлуксиз анъанавий янгиланиш жараёнини таъминлаш ўта муҳим.

Моддий маданиятнинг учинчи соҳаси доирасига инсон ҳаёт фаолиятининг генетик (ирсий), жисмоний (соматик), тиббий-биологик хусусиятлари ҳақидаги, жамиятда юзага келадиган ва тарихий тараққиётнинг ўзига хос хусусиятлари акс этувчи маданий анъаналар ва соғлом одатларга тўғри келадиган инсоннинг тартибли овқатланиш ва турмуш тарзи ҳақидаги билимлар мажмуи бўлган инсон экологияси муаммолари ҳам мансуб.

Умуман, моддий маданиятга меҳнат маданияти, ишлаб чиқариш маданияти, турмуш маданияти, экологик маданиятлар киради. Ишлаб чиқариш воситалари моддий маданиятнинг муҳим қисмидир. Замонавий техника ютуқлари жамият моддий маданиятнинг асосини белгиловчи жиҳатдир. Маиший турмушдаги истеъмол буюмлари ҳам ҳар бир халқнинг моддий ҳаёт даражасини белгилайди. Шу ўринда моддий маданият ишлаб чиқариш ва истеъмол буюмларининг оддий мажмуидангина иборат бўлмай, уларни ижодий ўзлаштириш, янгидан яратиш, улардан мукаммал фойдаланиш усуллари ҳамдир. Бунда ижодий салоҳият, малака ва ғоя янгидан моддийлашиб, шахс, жамият, миллат, халқ, давлат умуминсоний мазмун ҳам касб этади.

Моддий маданият муайян тарихий даврда жамиятда мавжуд бўлган буюмларни моддий ишлаб чиқариш фаолиятининг барча соҳаларини ва натижаларини ўз ичига олади.

Тарихий даврларда маданиятнинг кенг қўламли ривожини цивилизация тушунчасида ҳам ифодаланади. Цивилизация ижтимоий ва моддий маданият тараққиёти босқичини билдириб, моддий маданиятнинг турдош номидир. Ҳозирги даврда цивилизация инсониятга бегона бўлган объектларни қайта ўзгартиришни билдиради, маданият эса инсоннинг фазилати ва ҳолати, ташқи дунёга боғлиқлиги ёки эркинлигининг мезонидир. Немис олими О. Шпенглер, цивилизация тафаккурни бир қолипга солиб қўяди, умум қабул қилган ҳақиқатларни мутлоқлаштирилади, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, цивилизацияни урбанизацияга, ҳатто оламни ноинсонлаштиришга олиб келади, Цивилизация ва фан ўзлигича маънавий тараққиётни таъминлай олмайди, бу ерда ақлий, ахлоқий ва эстетик ютуқларни мужассам қилган маънавий тузилма зарур деган фикрлар мавжуд.

Маънавий маданият анча илгаритдан ўрганила бошланган. Инсоният тарихининг бошларидан кишилар маънавий маданиятни белгилашга, унинг шаклланиш сабабларини аниқланишга, маънавий бойлик иждоори ва яратувчилари қандай сифатларга эга бўлишлари кераклиги ва маънавий иждоқорлик жараёнини тушунтиришга уринганлар. Илгари мавжуд бўлмаган маданият ҳодисасини вужудга келтиришга хизмат қилувчи ижодий кучлар ҳаёлат, фантастик тадқиқотларга эътиборларини қаратади. Инсондаги барча қобилият табиатан мавжуд бўлиб, унинг шаклланиши инсоннинг пайдо бўлиш давридан бошланган. Инсондаги аждодлардан қолган ёввойилик хусусиятлари табиат билан доимий ўзаро ҳамжорликда, уни ўзлаштириши давомида йўқолиб, билими ривожланди. Ундаги жисмоний ва руҳий жиҳатлар такомиллашиб, интеллектуал ва ҳиссий имкониятлар кучайиб борди. Инсон жисмоний, фикрий ва ҳис қилувчи мавжудод сифатидаги дастлабки давриданок ўзига хос дунёсини ярата бошлади: Моддий ва идеал дунёси тараққиётининг ҳар бир даврида фикрлаш ва ҳис қилиш тарзининг махсус ақлий

тасаввур тизими тўпланди. Бунда барча умуминсоний маданият сингари турли халқлар томонидан яратилган мустақил маданиятлар манбаи ҳам мавжуд. Инсоннинг идеал дунёси- бу узлуксиз ҳаракат шаклининг бениҳоя ранг-баранглиги, мураккаб меъёр, муносабатлар даражасига эга бўлган образлар ривож ва вазифаси, типларнинг воқелик билан алоқасидир.

Маънавий фаолиятнинг турли шакллари мавжуд, бироқ, уларнинг барчаси илк бутунлик элементлари бўлиб қолади. Фан, дин, фалсафа, санъат, ахлоқ, ҳуқуқ, сиёсат, мафкура, миллий ўзлик маънавий маданиятнинг аниқ шакллари ҳисобланади. Алоҳида шаклдаги маънавиятнинг хусусияти махсус тузилиш ва маълум вазифалар мажмуидан иборат, ҳар бирининг ўзига хослигида ифодаланади. Маънавий маданиятнинг айрим шакллари (фан, санъат) «чегараланганликда» фарқланади, яъни маънавий маданиятнинг аниқ соҳасига айланади, бошқа шаклларида (ахлоқий, эстетик) фаолиятнинг барча турлари қоришиб кетади. Маданиятдаги ҳайратланарли функционал ҳаққонийлик шуки, унда ҳеч бир ортиқча, шунчаки нарса йўқ, барча маданият ҳодисаси ўзаро фойдали умумий алоқадорликда кечади. Тадқиқотчилар маданиятнинг турли функцияларини кўрсатадилар. Жумладан:

Оламни ўзлаштириш ва қайта ўзгартириш; бунда у мавжуд нарсаларнинг жисмоний талабларини, шунингдек ижоддаги ҳаётий талабларни қондириш зарурати билан боғлиқ.

Ҳимоя-мослашув вазифаси; жамият ва атроф-муҳит ўртасидаги мувофиқликни сақлаш. Ушбу функция узок вақт қийин табиий шароитларда барча янги ҳимоя воситаларини ишлаб чиқишда ва кўниктиришда (олов, турар жой, кийим, деҳқончилик ва ҳок.) одамнинг омон қолишини таъминлайди. Кейинги вақтларда ўта жиддий бўлиб турган муаммо табиатни ҳимоя қилувчи воситаларни яратиш, бунда экологик мезон, экологик тафаккурнинг кенг қўламда ёйилишини амалга ошириш зарур.

Сигнификатив функция (белгилаш, рўйхатга олиш мазмунида):- мазмун, маъно, ном, белгилар қўламини ишлаб чиқиш воситасида дунёнинг қиёфасида, воқеликни белги тизимининг яратилиши. Сизгилар ҳам, ташқи идрок ҳам, на шуурнинг бевосита кечинмалар ҳолидаги йиғиндисини ҳам йўналишни аниқлаш тизимини инсонга таъминлаб бермайди. Бу вазифани маълумотларни ўзида сақламасдан, назарий моделлар ва ахборотлар билимини тўплашни вужудга келтириш учун фақат материал бўлиб хизмат қилувчи мазмун бажаради. **Ахборотларни ўзлаштириш ва йиғиш функцияси** хабарларни йиғиш ва сақлаш воситаси табиий хотира ёки хабарларни нарсаларга ёзиш (қўлёзмалар, картиналар, пластинкалар, китоблар, кинотасмалар, охонрабо ёки рақамли ёзувлар) бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ахборотларни ташкил қилиш, унинг қадри ва мазмуни бўйича тартибга солишнинг маълум усули ва белгилар тизими зарур. ҳозирги даврда тил белгилар тизимининг кенг қўллами ва ўта аҳамиятлиси бўлиб қолмоқда.

Коммуникатив функция (алоқа алмашув)- моҳиятни аниқлашда билимлар, фикрлар, маънавий кучларни алмашлаш. Ижтимоий ҳаёт доимий равишда энергия, ахборот, ўзаро амалий ҳамкорликни тақозо қилади, негаки, фақат турли типларнинг муносабати (анъанавий, функционал-аҳамиятли, шахслараро, ишлаб чиқарувчи, маърифий-маданий) жамиятнинг тузум сифатида мавжудлигини ва унинг кейинги тараққиётини таъминлашга қодир.

Нормативийлик функция (мезон-меъерий)- кишилар ҳуққини тартибга солиш, уларнинг кучини бир меъёрда ва жамиятни бир бутунликда сақлаш мақсадида мувофиқлаштириш. Меъёр-қоида қандайдир ҳаракат ёки қандайдир предметлар, нарсаларни яратиш соҳасида аниқ кўрсатмадир. Онгли равишда ўрнатилган ёки кўп асрлик анъаналарга таянувчи мажбурий, тақиқловчи меъёрлар мавжуд (ҳуқуқий, ахлоқий меъёрлар), бироқ уларнинг мазмуни бор жамиятни барбод қилмаслик учун кишилар фаолиятини тартибга солиш, аниқ чегаралар билан белгилаш.

Рухий ёки «лойихавий» мўътадиллик- байрамлар, диний маросимлар, ўйин, томоша жараёнларида руҳий зўриқишларни бартараф қилиш. қоникарсиз истаклар, рўёбга чиқмайдиган ниятлар, амалда тақиқланувчи жанжаллар мавжудлиги руҳий зўриқишлар

пайдо бўлишига олиб келиб, нафақат маълум бир шахс саломатлигига зарар етказди, балки, оммавийлик касб этиб, жамият ҳаракатини издан чиқариши мумкин. Шунинг учун маданиятда кераксиз хиссиётдан халос бўлиш механизми ишлаб чиқилган.

Хуллас, кишилар яратган моддий ва маънавий қадриятлар, бойликлар уларнинг қобилиятлари, муносабатлари ва моҳиятли кучлари намоён бўлишидан иборат. Инсон маданият соҳасида бу маънавий қадриятларга ўз муносабатини билдираётган экан, айтиш вақтида, ўзи ривожланиб келган, ўзи ўзгариб турадиган моҳият сифатида ҳам намоён бўлади. Демак, маданият нарсалар шаклида, инсон фаолиятининг тайёр маҳсулотлари шаклида ва инсоннинг жонли қобилиятлари, билимлари шаклида яшаётган.

Кишилар ижтимоий тажриба жараёнида зарурий моддий шарт-шароит ва ҳаёт воситаларини яратиш билангина қифояланмай, айтиш чоғида ўз онгини ҳам такомиллаштиради. Ижтимоий онг шакллари (дунёқараш, ахлоқ, ҳуқуқ, эстетик онг) вужудга келтирилади ёки маънавий ишлаб чиқариш фаолиятини амалга оширилади. Буларнинг мажмуи маънавий маданият соҳасини ташкил этади.

Маънавий маданият кишилар маънавий ижодкорлиги фаолиятлари натижалари-тасаввурлар, ғоялар, илмий билимлар, диний қарашлар, санъат соҳалари, ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрларни ишлаб чиқаришдан ҳосил бўлади. Бундай маънавий қадриятлар ўзича пайдо бўлмайди, балки муайян тараққиёт босқичида ўзаро муносабатга кириб келган кишилар томонидан яратилади. Маънавий маданият – маънавий ижоднинг шунчаки маҳсулоти бўлмай, балки ижодий фаолиятни амалга ошириб келган кишилар ўртасидаги муносабатни ҳам билдиради. Шунингдек, маънавий маданият таълим ва фан соҳаси билан боғланган илмий фаолият ва билим олиш жараёни билан узвий бўлган билиш маданиятини, ахлоқий ва эстетик маданиятни ўз ичига олади. Натижада, маънавий маданият ўзаро узвий боғлиқда инсон маънавий фазилати ва фаолиятининг нарсаларда моддийлашган шаклида, инсон томонидан яратилган маънавий қадриятлар шаклида (илм, санъат, ҳуқуқ, ахлоқ қоидаларида) мавжуд бўлади.

Маданиятнинг қуйидаги функциялари бевосита шахс билан боғлиқ:

- **«Гоминизация»** - уруғдошлик хусусиятларини ўрганиш. Маданият «ақлли одам» учун хос бўлган-нутқ, нарсаларни рағбий ифодалаш (ёки мавҳум тафаккур) хусусиятларини ҳар бир одам ўрганишга имкон яратади. - **Социализация**- (умумлаштириш)- жамият ҳаёти учун унинг ҳақиқий аъзоси сифатида зарур ҳисобланган маълум миқдордаги шартларни ўзлаштириш. Бу функция идрок, тафаккур, нутқ, сўзларни қўлланилиши, оҳанги, имо-ишора ва шама, типик ҳодисаларга муносабат тарзи, шунингдек, талаб ва қадрият йўналишлари тизимини шакллантириш каби андозавий усулларнинг мустақамланиши билан боғлиқ.

- **Инкультурация** - аввало ўз халқининг, кейин эса умуминсоний маданий меросга (аралаштириш) муносабатда бўлиш (Бу жараёни муҳофафа қилишга алоҳида мавзу бағишланади).

- **Индивидуализация** - маданият маълум шахслар қобилияти, иқтидори, хусусиятини ўта ривожлантиришга мўлжалланган. Шахс маданияти қолган барча маданиятлар доирасида- (жамият, инсоният) энг асосий бўғин бўлиб, бу ҳар бир аниқ шахс маданиятининг баркамоллик даражасига жамият ёки бутун инсоният маданияти боғлиқ бўлишини билдиради.

Ҳар қандай жамият маънавий маданиятнинг таркибий қисми, бой билим олами бўлиб, у инсонни қаерда яшаши ва ҳаракат қилишини, умуман, дунёдаги ва жамиятдаги ўрнини белгилашга ёрдам беради. Маданий қадриятлар инсон учун ўта шахсий моҳият ва мазмун касб этиб, инсон у орқали бошқа кишилар билан, бутун жамият билан муносабат ўрнатади. қадриятлар жамиятга манзур бўлувчи ахлоқ шакллари яратишда ва англашда инсонга ёрдам беради. Таҳсинга лойиқ жойи шундаки, инсонда бошқаларга нисбатан мунозарали эмас, балки мулоҳим муносабат шаклланади. Мунозаралар туғилган ҳолларда жамиятни мустақамлашга муносиб бўлган бартараф қилишнинг қулай усуллари топилади.

Жамият, аввало тарихнинг муайян бир тараққиёти босқичида табиатдан ажралиб чиққан моддий дунёнинг таркибий қисми бўлиб, ривожланувчи кишилар ҳаётий фаолиятларининг мажмуидир. Шунингдек, жамият кишилиқ тарихининг муайян босқичи ёки ижтимоий тизимнинг аниқ типи. Ишлаб чиқариш муносабатларининг мажмуи ижтимоий муносабатлар дейилувчи жамиятни, яъни тарихий тараққиётнинг муайян босқичидаги жамиятни вужудга келтиради.

Шахс билан жамиятнинг ўзаро муносабатлари турли тарихий даврларда турлича бўлиб, шахс маданияти жамият маданиятини белгилайди ва шахс маданияти ҳам ўз навбатида муайян бир жамият маданиятида шаклланади. Ҳар бир жамият шахс маданиятини камол топтиришда ўзининг меъёрий қадриятларини белгилайди ва шахснинг маънавий эҳтиёжларини таъминлайди.

Жамият билан шахснинг ўзаро муносабати, шахснинг эркинлиги, унинг ҳуқуқ ва бурчлари, инсоний қадриятлар ҳақидаги муаммо барча тарихий даврлардаги муҳим масала ҳисобланган.

Инсон табиатнинг олий маҳсули бўлиб, унинг моҳияти барча ижтимоий муносабатлар йиғиндиси билан белгиланади. Инсон айна пайтда ҳам тарихий тараққиётнинг маҳсули, ҳам унинг субъектидир. Ижтимоий муносабатлар инсонни ижтимоий вужудга айлантиради, дунёқарабини шакллантиради. Инсон ишлаб чиқариш жараёнида фақат нарсалар яратиб қолмай, ўзини, ўз шахсиятини ҳам қайта яратади. Бу жараёнда инсон ўзини такрор ижод қилади ва шу жиҳатдан у ижтимоий мавжудотдир.

Одамларнинг ижтимоий моҳияти шахсда мужассамлашган ҳолда ўз ифодасини топади. Шахс одамнинг ижтимоий моҳияти ва ижтимоий фаолиятининг ифодаланишидир. Одам ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш натижасида шахсга айланади.

Инсон ижтимоий муносабатлар йиғиндиси сифатида муайян ҳуқуқ ва бурчларга эгадир. Бу унинг шахс эканлигини ифодалайди. Индивид шахсга айланиши учун бир қанча ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши лозим. Шахс дейилганда, умуман инсонни эмас, балки типик ва эркинликларга эга бўлган одам тушунилади. У ижтимоий шарт-шароитларга боғлиқ бўлган одамдир.

Индивид алоҳида бир киши бўлиб, бошқалардан фарқланувчи хусусиятларга эга. Индивид ҳам ижтимоий мавжудотдир. У ижтимоий тараққиёт жараёнида ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш асосида шахс сифатида шаклланади. Индивиднинг шахс тариқасида вояга ета бориши у мансуб бўлган тарихий шароитлардан, яшаб, таълим-тарбия олиб турган жамиятдан ажралмасдир.

Шахсни жамиятдан, ижтимоий муносабатлардан ажратиб бўлмаганидек, жамият тараққиёти ҳам инсоннинг амалий фаолияти билан узвий боғлиқдир. Жамият билан шахс ўртасидаги муносабат бир-бирига боғлиқ, бир-бирини тақозо қиладиган муносабатлардир. Ижтимоий муносабатлар таъсирида шахс турмушининг турли-туман кўринишлари, хусусиятлари шаклланади. Шахснинг шаклланишида жамиятдаги ижтимоий муносабатлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. ҳар бир шахсда у мансуб бўлган жамоага, миллатга, элатга, жамиятга хос жами хусусиятлар ва белгилар бўлади. Шахс ўз ҳаётининг бутун мазмунини жамиятдан, кишилар жамоасидан олади. ҳар қандай шахс объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг узвий бирлиги таъсири остида шаклланади. Шахс камолатида объектив шарт-шароитлар ҳал қилувчи рол ўйнайди. Оила, ўқув даргоҳлар, ижтимоий-сиёсий ташкилотлар, матбуот, маҳалла, кўча сингари омиллар ҳам шахсни тарбиялашда муҳимдир. Объектив шарт-шароитларнинг шахсга таъсири субъектив омиллар орқали ўтади.

Шахс ижтимоий мавжудот сифатида муайян эркинликка ҳам эгадир. Унинг эркинлик даражаси жамиятнинг ижтимоий тузилишига, мулкӣ муносабатларга ҳам боғлиқ. Эркинлик ҳар бир шахснинг табиӣ ҳуқуқидир. Шахсларнинг инсоний ҳуқуқлари ва эркинликларни чегаралаб қўйиш, паймол қилиш; миллий, диний камситишлар; ирқчилик; халқларнинг тили, урф-одатлари, тарихи, маданий мерослари, миллий қадриятларига беписанд қараш, уларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини камситишдир.

Шахнинг ҳуқуқ ва эркинликларидан ташқари унинг жамият ва умуминсоният олдидаги бурчи ва маъсулияти ҳам бор. Инсон ўзи яшаб турган жамиятнинг қонун-қоидалари, тартиблари, ахлоқий, ҳуқуқий нормаларига амал қилмаслик, унинг муаммолари, қийинчиликларига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳар бир мамлакатнинг конституциясида белгилаб қўйилган қонунларга амал қилиш, бошқа фуқароларнинг миллий кадр-қимматини ҳурматлаш, жамият манфаатларига, турмуш тарзига, одоб-ахлоқ ва маданиятга зид ва ножўя ҳаракатларга мурасасиз бўлиш, Ватанни ҳимоя қилиш ва бошқа шу кабилар шахснинг бурчи ва маъсулиятидан иборат.

Ҳар бир шахснинг умумхалқ манфаатларига тўла тааллуқли бўлган бурчлар ва маъсулиятлари ҳам бўлади. Булар табиатни муҳофаза қилиш, унинг бойликларини қўриқлаш, маданий-тарихий ёдгорликларни сақлаш ҳақида ғамхўрлик қилиш, бошқа халқлар ва мамлакатлар билан дўстлик, тинчликни сақлаш сингарилардир.

Барча цивилизацияли жамиятларда шахснинг эркини бўғиб қўйиш, унинг ҳуқуқларига йўл бермаслик, унга ҳиёнат қилиш ёки унинг жамият олдидаги бурч ва маъсулиятини бажармаслиги қонун йўли билан таъқиқланади.

Барча маданиятли жамиятнинг хусусиятини, унинг мезон ва мазмунини зиёлилар белгилайди. Зиёлилик бу нафақат кенг билимга эга бўлишни, балки ташаббускорликни, жавобгарликни, ахлоқий-эстетик журъатни ва туғма истеъдодни билдиради.

Зиёлилар-ақлий меҳнатнинг хилма-хил мураккаб турлари билан шуғулланувчи қатламдир (фан ва маданият ходимлари, ўқитувчилар, муҳандислар, техниклар, шифокорлар).

Маданиятлик деганда камтарлик, ҳалоллик, ростгўйлик, саховатпешалик, инсонпарварлик, яхшилик, саҳийлик каби инсоний фазилатларга эга бўлиш, ахлоқий қоидаларга тўла амал қилиш, ўз миллати ҳамда бошқа халқларни ҳам ҳурмат қилиш хислатлари англашилади.

Зиёлилик ақлий камолат эгаси бўлиш, назарий масалаларни англашга, илмий билимларни ўзлаштиришга тайёр бўлишдир. «Зиёлилик» юксак даражада камол топган интеллигентни, кенг билимли, юксак маданиятликни англатса, «Зиёли» кишиларни табақалари орасидаги ижтимоий қатламни англатадики, бу қатлам юқори малакали ақлий меҳнат билан машғулдир.

Етарли билимга эга бўлмаган ҳолда дунёдаги барча нарсалар тўғрисида фикр билдирувчи киши дилетантдир. Дилетантлик маданият камлигининг белгиси бўлиб, чинакам маданият ва зиёлиликка алоқаси йўқдир.

Тарбиялилик зиёлиликнинг асосий белгиси бўлиб, унинг умумий маданий савияси кўпинча нутқ маданиятида акс этади. Маданий нутқ аввало тўғри нутқ демакдир. Маданиятли киши образли, ифодали ва чиройли нутқ орқали ўз фикрини баён қилади.

Зиёлининг эстетик диди баланд бўлади, яъни санъат асарларининг гўзаллиги тўғрисидагина эмас, балки кишиларнинг, табиатнинг ва жамиятнинг гўзаллиги ҳақида фикр юритишга, қўполлик ва адолатсизликка қаршилик кўрсатиб уни бартараф қилишга кодир бўлади. Ҳамма нарсада меъёр ва уйғунлик туйғуси зиёлиликнинг юксак хусусиятидир.

Зиёлилик билим, илм ва тарбия билан камол топади. Зиёлилик тушунчасига умумий маданиятдан ташқари қалб нозиклиги, умуман, ҳаётга муносабатда юксак онг, ижтимоий фаоллик ҳам киради. Демак, «зиёлилик» тушунчаси фақат ақлий меҳнат кишисига тааллуқли эмас. Зиёли деб чуқур интелегентга, интуитив олийжанобликка эга бўлган, маънавий эҳтиёжлари кенг ҳар бир кишини аташ мумкин. Маданиятшуносликни ўрганишдан мақсад зиёлиликни тарбиялашдир. Зиёли- интеллектуал шахс, унинг маданиятли кишидан фарқи, жамият ва миллат тақдирига маънавий жавобгар бўлган шахслигидир. Интеллектуал шахс индивидуал ҳолатларда ўз фикридан қаноатланмайдиган, ўзига-ўзи қарши боровчи, ўзини-ўзи инкор қилувчи ички хусусиятларга эга бўлган зиёлидир. Зиёлининг шу хусусиятларида қомиллик белгилари намоён бўлади.

Шахснинг комилликка эришувини таъминлашда жамиятдаги меҳнат маданиятини ривожлантириш, кишиларнинг сиёсий онглилигини ошириш, ахлоқий ва эстетик нафосатини тарбиялашда маданиятнинг таркибий қисмлари, соҳалари катта вазифани бажаради. Шахсни социал жиҳатдан фарқланишига кўра инсоннинг меҳнат маданияти, муносабат маданияти, ахлоқ маданияти, бадиий-тафаккур маданияти, дунёқараши руҳни олами ҳақида гапириш мумкин. Маданият ижтимоий тузилма сифатида илмий билимларни, тафаккурни, ахлоқий-эстетик қадриятларни, ахлоқий-ҳуқуқий низомларни, урф-одат ва анъаналарни қамраб олади.

Шахс маданиятининг шаклланишида жамият маданиятининг қуйидаги тизимлари аҳамиятлидир:

Сиёсий маданият- кишиларнинг сиёсий онги, манфаатлари, эътиқодлари, мақсадларини ифодаловчи сиёсий- ҳуқуқий ғоялар мажмуи бўлиб, маънавий қадриятларнинг махсус тизимини ташкил қилади. Бу маданият тарихий тараққиёт босқичларида жамиятнинг ижтимоий табақалари манфаатлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келиб, жамият сиёсий фаолиятига узвий боғлиқ. Сиёсий маданият, сиёсий фаолият сифатида, яъни инсонлар фаолиятидаги табиатни қайта яратиш ва ўзларини тарбиялаш жараёнларини қамраб олиб, «сиёсий ишлаб чиқаришни» акс эттиради. Бунда сиёсий фаолият амалий жиҳатдан ижтимоий гуруҳлар (социум) нинг сиёсий ҳокимият учун бўлган ҳаракатларини ифодалайди, маънавий-назарий жиҳатдан эса ижтимоий муносабатларни табақавий дунёқараш руҳида англаш, муайян сиёсий ғоялар, дастурлар ишлаб чиқиш ва тарғиб қилишни назарда тутади. Умуман, сиёсий маданият кишилар фаолиятининг манфаатли ва табақавий жиҳатдан ўзига хос шакли бўлиб, сиёсий муносабатларни табақалар, шахслар томонидан фаол ўзлаштириш жараёнини билдиради. Сиёсий маданият таркибига: мафкура, сиёсий тажриба ва анъаналар, сиёсий ташкилотлар, сиёсий фаолият усуллари киради.

Сиёсий маданиятнинг мавжудлик усули: жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги; амалий сиёсий маданиятдан иборатдир. Жамиятнинг сиёсий-маданий бойлиги- давлат бошқарувининг тарихий тажрибаси, сиёсий фаолият воситалари, усуллари, сиёсий билимлар мажмуидир. Амалий сиёсий маданият эса- жамият, гуруҳ, шахс сиёсий ҳаётидаги мавжуд маданиятдир.

Сиёсий- маданият социал намоён бўлиш шакли жиҳатидан жамият сиёсий маданиятини социал гуруҳлар ва шахс сиёсий маданиятига ажратиш мумкин. Жамият сиёсий маданияти тараққиётнинг маълум бир босқичидаги сиёсий-ижтимоий қадриятлар, сиёсий тузилмалар, сиёсий фаолият усуллари нинг мажмуидир. Шахс сиёсий маданияти эса, индивид томонидан жамиятнинг сиёсий, мафкуравий ва ижтимоий-руҳий қадриятларини ва усуллари ўзлаштирилиши ҳамда амалга оширилиши тизимидир. Шахс сиёсий фаолиятида сиёсий маданиятни билиш ва амалий фаолиятда қўллаш даражасининг ўзаро боғлиқлиги, яхлит бирлигидан сиёсий маданият таркиб топади.

Сиёсий маданият тараққиёти ҳуқуқий маданият билан боғлиқ бўлиб, бу фақат қонунларни билиш, ҳуқуқий савиядангина иборат бўлмай, қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. Умуман, ҳуқуқий маданият- ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқий фаолликнинг бирлиқда намоён бўлувчи маънавий қадриятлар тизимидир.

Иқтисодий маданият тушунчасида иқтисодий билимлар ва фикрлар услуги билан фаол ишлаб чиқариш, иқтисодий фаолият ўртасидаги ўзаро алоқадорлик омиллари намоён бўлади. Иқтисодий маданият мазмунида маданият ва иқтисоднинг ўзаро таъсир хусусиятлари мавжуд бўлиб, таркибига иқтисодий онг, иқтисодий фаолият, иқтисодий муносабатлар киради.

Иқтисодий онг аввало, кишиларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ўз ўрнини англашини билдириб, рационал билимларни, эмоционал туйғуларни ўзида ифодалайди. Иқтисодий фаолият таркибига моддий ва номоддий ишлаб чиқариш, меҳнат ва меҳнат маҳсулини ўзгартириш ҳам киради. Иқтисодий фаолият субъекти инсондир. Мукамал

фикр ва юксак онг фаолиятда моддийлашсагина иқтисодий маданият ҳодисасига айланади. Иқтисодий тафаккур билан иқтисодий онг иқтисодий одобнинг мезони бўлиб, иқтисодий онг фаолиятнинг фикрий образидир.

Ижтимоий муносабатлар иқтисодий маданиятнинг асосини ташкил қилиб, ижтимоий-иқтисодий онгни белгилайди, уларда ўз ифодасини топади. Шунингдек, ижтимоий муносабатлар ишлаб чиқариш даражасини эмас, балки мулк, тақсимот, истеъмол билан боғлиқ муносабатларни акс эттиради. Иқтисодий муносабатлар номоддий соҳаларнинг ҳам қисми сифатида фаолият жараёнида вужудга келади, ривожланади, жамият иқтисодий маданиятини ифодалайди. Иқтисодий маданиятнинг мазмунини кишиларнинг турли соҳаларда мақсадга мувофиқ ижодий фаолияти, янги сифат натижаларини ташкил этади.

Жамият иқтисодий маданиятида шахснинг иқтисодий маданияти унинг ўзини камол топтиришини англатиб, нафақат маданият кадриятларини яратиши, бойитиши ва истеъмол қилиш даражасини, балки ўз эркинлигини янги босқичга кўтаришини таъминлайди.

Иқтисодий маданият қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Билиш функцияси – иқтисод фанларининг ҳолати, фан асосларининг тажрибага тadbик этиш усули ва йўллари билиб олишга даъват этади.

2. Дунёқараш функцияси – асосан, маънавий-руҳий моҳиятдаги иқтисодий дунёқараш бўлиб, иқтисодий ғоялар, қарашлар, тасаввурлар тизимидан иборат.

3. Тарбиявий функция – иқтисодий маданиятни эгаллаш, билимлар йиғиндисини эътиқодга айлантиришдаги бош манба эҳтиёжлар ва манфаатлардир. Билимлар ақл-идрок ва юракдан ўзлаштирилганда эътиқодга айланади.

4. Амалий функция ёки ишлаб чиқариш функцияси- бунда иқтисодий маданият маънавий ва амалий таъсир кўрсатиш хусусиятига эга бўлади.

Ахлоқий маданият – жамият, социум, индивидлар томонидан ахлоқий камолат меъёрларига эришиш даражасидир. Кундалик турмушда, кишилар фаолиятида амал қиладиган ва ўзлаштириладиган ахлоқий кадриятлар ахлоқий камолат меъёрлари билан боғлиқдир. Ахлоқий маданият таркибига ахлоқий онг, ахлоқий муносабат ва ахлоқий фаолият киради.

Ахлоқий онг тарихан ўзгарувчи ахлоқий муносабатларни англатиб, ахлоқийликнинг субъектив жиҳатидир. Воқеликка ва инсон фаолиятига кадрият тарафидан муносабатда бўлиш ахлоқий онгнинг муҳим хусусиятидир.

Ахлоқий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг алоҳида кўриниши бўлиб, ахлоқий фаолиятга боғлиқ ҳолда кишилар ўртасида таркиб топадиган ўзаро боғлиқлик ва алоқалар йиғиндисидир.

Ахлоқий фаолиятда инсон ёки жамиятнинг ахлоқий онги, ахлоқий муносабатлари яхлит намоён бўлиб, ахлоқий талаблар, фазилатлар инсонпарварлик моҳиятини касб этади. Ахлоқий фаолият: ахлоқий билимларни эгаллаш; ахлоқий туйғуларни шакллантириш; ўзини тарбиялаш; меҳнатга меҳр; ахлоқий тарбияланганлик ва ҳақозолардан ташкил топади.

Ахлоқий меъёрлар ва қоидалар ўзида аниқ тарихий мазмун, муайян жамиятнинг ижтимоий ҳолатини акс эттиради. Ахлоқий маданият инсон ҳулқининг аниқ кўринишига эга бўлмасдан мавжуд бўла олмайди. Ахлоқий маданият ахлоқий онгдан ташқари кишиларнинг ҳулқи орқали реаллашади.

Жамиятнинг ахлоқий маданияти мазмунан индивид ахлоқий маданиятидан фарқ қилади. Жамият ахлоқий маданияти ахлоқий кадриятлар тизимини ифодалайди, шахс ахлоқий маданиятида эса ана шу тизимнинг жиҳатлари индивидуалликда акс этади. Бу икки жиҳат бир-бирини тақозо қилади, бир-бирини бойитади.

Эстетик маданият инсоннинг маънавий-ҳиссий фаолияти билан боғланган муносабат ва кадриятлар тизимини ифодалайди. Эстетик маданият соҳаси-бу, инсоннинг теvarак атрофини ўраб олган воқеликка нисбатан бўладиган муносабатида ўзини эркин намоён этишдир. Бу эркинликнинг моҳияти шундаки, инсон предметга, унинг жинси ва турига мос меъёрни топиб гавдалантиради, уни қайта ишлайди.

Эстетик маданият жамият маданиятининг ихтисослаштирилган қисми бўлиб, унинг ҳолатини санъат ва эстетик муносабатлар ривожланиши билан боғлаб тушунириш мумкин.

Эстетик муносабатлар ва унга мувофиқ келадиган эстетик қадриятлар тизими эстетик маданиятнинг унсурлари ҳисобланади. Эстетик маданиятнинг хусусиятлари эса унинг негизини ташкил этувчи фаолиятнинг ўзига ҳослиги билан шартлангандир. Фаолият амал қилмоғи учун: фаолият субъекти, фаолият объекти, фаолиятнинг ўзи бўлиши керак.

Маданият тизимида фан- моддий ва маънавий маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, фан маънавий ишлаб чиқаришнинг маҳсули сифатида ўзида инсоннинг моҳиятли қучларини ифода этиб, маданият ходисаси сифатида намоён бўлади.

Фан маданият ходисаси сифатида билимларни ишлаб чиқариш хусусиятлари назарда тутилади. Ҳар қандай тасаввур ва билимлар сингари фан ҳам ижтимоий практика, ижтимоий эҳтиёж туфайли юзага келади.¹

Маданият тизимида дин- инсоннинг эътиқод рамзи, охират ва ҳаёт тасаввурларининг маънавий ва моддий маданият сифатида намоён бўлишидир. Шунингдек, дин барча жамиятларда ахлоқни шакллантирувчи соҳа бўлиб келди ва ғоявий-сиёсий йўналишларга эга бўлди. Ибтидоий даврлардан бошлаб маданиятнинг таркибий қисми сифатида шаклланиб, жаҳондаги йирик маданиятлар: будда, христианлик, ислом цивилизацияларини яратди.

қадрият тушунчаси маданиятшуносликнинг асосий тушунчаларидандир.

Айрим тадқиқотчилар уни даврнинг эҳтиёжини белгилайди, яъни, тарихий хусусият касб этади деб ҳисобласа, бошқа бир тадқиқотчи Рикерт аксинча, қадрият доимий, универсал хусусиятга эга дейди. Т. Парсонс қадриятни- меъёрий андоза деб айтади. Мазкур турли хил, ҳатто қарама-қарши фикрлардан қадриятнинг маъноси кўп қиррали эканлиги англанади.

қадрият - кишилар ҳаётида ўта аҳамиятли ходисадир. Уни маданият соҳалари рўёбга чиқарган ходиса сифатида боғлиқликда англаш мумкин. Шунда ҳўжалик, техник, ижтимоий, сиёсий, бадиий, илмий, ахлоқий қадриятлар ажралади. Расмий нуқтаи назардан қадриятни ижобий ва салбий, ўзига ҳос ва доимий, мустақил ва шартли тарзда фарқлаш мумкин. Моддий нуқтаи назардан қадрият ҳиссий (яъни оддий ҳис қилиш органи)- бу ҳаётий, маиший, техник, қониқиш қадрияти ва бошқа; ва маънавий-илмий, ахлоқий, эстетик, диний ва бошқаларга бўлинади. Айрим қадриятлар (ҳўжалик, техник, сиёсий) тарихий хусусият касб этиб, яъни маданият, давр ўзгариши билан улар ҳам ўзгариб туришини батафсилроқ ўрганиш чоғида аниқлаш қийин эмас; бошқа қадриятлар эса доимий, универсал хусусиятга эга (ахлоқий, бадиий).

Юқорида таъкидланганидек қадрият ижтимоий фаолиятни тартибга солиб, индивидлар, гуруҳлар ва жамиятнинг муҳим ютуқларига эришувини белгилайди. Ижтимоий қўламдаги мазмун даражаси бўйича қадрият узвийликга эга. қадриятнинг дастлабки даражаси оддийлари орасидан ажралган аниқ нарсалар, ҳолатлар, ҳаракатларнинг афзаллари билан боғлиқ. Иккинчи даражаси эса, маълум индивидга яқин бўлган ижтимоий гуруҳлар қизиқишга мос келувчи образлар ҳаракати ёки фаолиятнинг танланиши билан боғлиқ. Учинчи даража- бу энг юксак умуминсоний мақсадлардаги танланиш бўлиб, бунда эзгулик, ҳақиқат, гўзаллик, адолат, тартиб, бойликка қарама-қарши ёвузлик, ёлғон, ҳунуқлик, бетартиблик, қашшоқлик мужассамликда намоён бўлади ёки бу тақдир билан боғлиқ ўта юксак танлаш ҳисобланади (буддизмда нирван, сўфийликда фано сингари).

қадриятларнинг иерархияга асосланган мураккаб тизимида индивиддаги сингари турли тоифадаги умумнинг ҳам ўзига ҳослиги асосий ва тақрорий, марказий ва четдаги, устунлик ва ҳолатдаги тарзларга ажратиш мумкин. қадриятлар рўйхати ҳар бир жамиятнинг миллий ва ўзига ҳос цивилизацияси билан боғлиқ ҳолда кескин фарқланади.

¹ М. Абдуллаев. Маданиятшунослик асослари. Фаръона, 1998 й., 40-бет.

ҳамма даврларда, барча халқларда энг юксак қариятлар эзгулик, ҳаёт, меҳнат, севги, ҳақиқат, бахт сингари мезонларда ифодаланган.

қадриятларнинг муайян ҷамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятнинг ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва ҷамият ҳодисаларнинг моҳиятидир. Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишга сабаб кишилар уларни қадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади.

қадриятлар ичида энг асосийси ва умумийси ҳаётдир. Ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради, қолган қадриятлар аслида, ҳаёт неъматларининг моҳиятидир, маданий қадриятлардир.

қадриятнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Айрим ҳолларда эҳтиёж ва манфаатлар бир-бирига зид келиши мумкин. Муайян ижтимоий гуруҳ, миллат, синфлар учун олий қадрият ҳисобланган ҳодисалар бошқалар учун қадрият бўлмаслиги мумкин. Табиат ва ҷамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик кишиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, орзу-истаклари, мақсадлари билан белгиланади.

қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва ҷамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи лозим.

қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Улар моҳиятига кўра турларга бўлинади. Аввало, инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар: ер ва ер ости бойликлари, бошқа табиат неъматлари катта аҳамият касб этади.

Инсон меҳнати, ақли билан яратилган моддий бойликлар моддий қадриятлар ҳисобланади. Маданий-маънавий қадриятларга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар яратган бойликлар мансуб. Шунингдек, ҷамият тараққиётида, инсон ҳаётида ижтимоий-сиёсий қадриятлар: эркинлик, тенглик, биродарлик қабилар ҳам ўрин тутади. Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамиятга эга.

қадриятлар амал қилиш доирасига кўра миллий, минтақавий ва умуминсоний турларга бўлинади. Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, ҷамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Минтақавий қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил этади.

Умуминсоний қадриятлар мазмуни жиҳатдан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишига мувофиқ келади.

Миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан қанча кўп уйғунлашган бўлса, уларнинг тараққий этишига шу қадар кенг имконият очилади.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Булар: Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, қирғин қуролларини тўхтатиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ҳоказолардир¹.

Ўзбекистон ўз мустақиллигини мустаҳкамлаш, жаҳон ҳамҷамиятида ўзининг муносиб ўринни эгаллаш жараёнида сиёсий, ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий соҳаларда кишилар тафаккурида тубга ўзгариш, миллий ғоя— миллий- мафқурани шаклланиш жараёни кечмоқда. Бу жараён учинчи минг йиллик арафасида амалга ошмоқда. Шу муносабат билан Президент И. Каримовнинг қуйидаги сўзлари ўта

¹ Ж.Т. ʼланов. Ҳадриятлар фалсафаси. Т., 1998 й. 10-20 бетлар.

ибратлидир: «Биз келгуси асрга ўзимиз билан нимани олиб ўтишимиз мумкин? Ва нималардан воз кечишимиз даркор?. Янги минг йилликда қандай муаммоаларнинг ечими бизнинг диққат эътиборимиз марказида турмоғи лозим?»¹ «Бу фикр маданий ва маънавий меросимиз муаммоларини ҳал қилишда асосий дастурий амалдир.

Маданий мерос- бу ўтмишдан қолган қадриятлар, ғоялар, тажриба, билимлар уларни ўзлаштириш йўллари, яъни кишиларнинг ижодий фаолият усуллари ва уни ташкил қилиш ҳамда унинг натижалардир. Ўзлаштириш ёки аниқроғи, маданий мерос жараёни ўта муҳим бўлиб, маданиятнинг ҳаракатдаги асосий қонунларидан бири ҳисобланади. Бу жараён инсониятнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини бир бутун ҳолда бирлаштириб, одатий тарзда тайёр ютуқларга айланади. Бор нарсани излаш, маълум нарсани очиш, қилинган кашфиётни кашф этиш керак бўлмаганидек, ўтмиш аجدодлар қилган ишни такрорлаш шарт эмас. Эришилган ютуқлардан келиб чиқиб жамият ўз мақсадларини амалга оширишнинг қисқа йўллари танлайди. Бундан ташқари маънавий мерос кишиларнинг савиясини беҳад кенгайтиради, улар ҳаётини ақлий ва ҳиссий жиҳатдан бойитади, билимнинг туганмас манбаи бўлиб хизмат қилади.

Ўтмиш билан батамом узилиш мумкин эмас. Инсоният тарихида мутлақо янги маданият яратишга уринишлар бўлган, бироқ бундай уринишлар хунук натижаларга олиб келган. Бунга 1920 йилларда Совет Россиясида «Пролетар маданиятини» яратишга уринишни ёки «Маданий инқилоб»ни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу «Инқилоблар» жараёнида янги маданият яралмади, аксинча бори ҳам қилинди: қўлёзмалар, китоблар, суратлар ёқилди; меъморий ёдгорликлар бузилди, энг ачинарлиси маданий қадрият эгалари маҳв қилинди. Оқибатда ўтмиш билан боғлиқ узвийлик бузилиб жамият маънан орқага кетди.

Маданиятнинг меъёрий ривожланиши уни асраб келгуси авлодларга мерос қилиб қолдиришни билдиради. Бироқ, бу жараён оддий ва бир ҳилда кечмайди. Маънавий қадриятларнинг мундарижаси, уларни қайта кўриб чиқиш ва қайта баҳолаш, уларнинг ўзаро боғлиқлик усуллари, муносабат типлари, билимларни асраш ва узатиш, ҳаёт меъёрлари, воқеликни эстетик идрок қилиш хусусияти ўзгармасдан қолмайди, улар узлуксиз ҳаракатда бўлади. Мерос серкирра ва кўп қиёфалидир. Унинг аниқ намоён бўлиши типларнинг кўплиги, тенденциялар хилма-хиллиги билан фарқланади. Ҳар бир янги авлоднинг ворислик механизми ўтмишдошларнинг тажрибасидан маданиятнинг турли соҳаларида фарқланади: санъатдаги ўлчам фандагидан бошқача; табиий фанлар гуманитар фанлардан фарқли. Ворислик (мерос) ҳар қандай соҳада инсоннинг ҳақиқий ўзлаштиришида намоён бўлади, ва айни пайтда маҳаллий ёки дунё миқёсидаги жараёнлар шаклида ҳам ифодаланиши мумкин. Ворисликнинг маҳаллий (чекланган) шакли маданиятнинг касбий (профессионал), миллий, этник ва бошқа кўринишларига эга. Бу фаолият маданий босқичларда бир меъёрда, текис йўналиш шаклларида бўлмай, унинг бир босқичдан иккинчи босқичга сакраб ўтиши нотекис бўҳронлар хусусиятига эга. Инсониятнинг маънавий ютуқларини мерос қилиб қолдиришда ворислик кенг миқёсли (умумий) шаклда жараёнлар муффасал йўналишда амалга ошади. Масалан, қадимги Миср заковати «Инжил», «1001 кеча эртаклари» каби маданият ёдгорликларига ижобий таъсир қилди. Яна, ер юзидаги барча халқларнинг замонавий билим соҳаларига замин бўлган Бобил астрономияси, ҳинд математикаси, антик фалсафа, рим ҳукуқи ҳақида ҳам шундай гапириш мумкин.

Агар маданият ва маънавият соҳалари таркибида тил, удумлар, анъаналар ва бошқалар бўлса, маълум халқнинг маданият тарихи доирасида мерос қолдириш жараёни яхшироқ кечади. Бошқа соҳаларда эса техника, фан, санъат каби соҳалардаги бир халққа тегишли мерос бошқа халқларга ҳам тегишли мулкка айланади.

Кейинги авлодларга мерос қолдириш учун маданиятда белгиланган усул ва механизм мавжуд. Улардан баъзилари қадимдан амал қилади, бу – намоёниш қилиш, оғзаки узатиш,

¹ И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср б'са'асида. 1999 й. 3-б.

фольклор, санъат; бошқа усуллар кейинроқ пайдо бўлди, бу – кино тасвири, оҳонаро ёзуви, компьютер хотираси. Барча жамиятларда ҳам ҳаққатдан маънавий мероснинг фойдаланиш имкониятларини ўзгартириш шароити бир хилда эмас. Улар ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ғоявий омиллар билан белгиланади. Бу омиллар мероснинг ҳажми, танлаш хусусияти, интенсивлигига боғлиқ. Бизга маълумки совет жамиятида коммунистик ғоя ҳукмронлиги даврида халқлар, хусусан Ўзбекистонда ҳам ўзининг ҳақиқий тарихий, миллий ва маънавий меросидан маҳрум этилган эди. Умуман, маданий меросдан мутлақо маҳрум бўлган ёки фойдаланмаган жамият ёки халқлар тарихда бўлиши мумкин эмас.

Маданий мероснинг механизми қуйидаги хусусиятларга эга

1. Маънавий мероснинг узвийлиги. Аجدодлар яратган жамияти бойликка янги авлод меросхўр бўлади, тарихий аҳамиятини йўқотган маданият ўрнида яна маданиятлар вужудга келади, аввалгилардан кўп нарсалар ўзлаштирилади. Ўтмиш тажрибаси бугун ва келажак учун ҳар доим асқотиқиши мумкин, шунингдек, бугун унитилган нарсалар бутунлай йўқолиб кетмайди. Масалан, В. Шекспир юз йилча унтилиб, кейинги авлодлар учун жаҳон адабиёти ва драматургиясининг классиги сифатида танилди.

2. Ўтмишдан келажакка ўтиш жараёнида мероснинг ўзгариши. Маданий мероснинг ўтиш даврида хусусияти ўзгариши мумкин. Яъни, миллий ғоя мавжуд нуқтаи назар ва билимлар талабига мос келувчи янги талқиндаги мазмун касб этади. Мана шундай кўринишда у келажакка мерос бўлиб ўтади. Бизнинг кунимизгача Суқрот ва Демократ асарларининг асл нусхаси сақланиб қолмаган, бироқ ҳар бир авлод уларнинг ғоясини ўзи учун янгитдан кашф қилади ва уларнинг фалсафасини талқин қилувчи минглаб китоблар яратилади.

3. Ўтмишдан қолган барча нарсалар бутунлай ўзлаштирилмайди, балки янги давр ва талабига, руҳига жавоб берувчи, моҳиятан зарур нарсаларгина олинади. Ҳозирда эскирган ва керакмас деб ҳисобланган нарсалар, келажакда балки янги моҳият ва муҳим аҳамият касб этар. Аллақайси даврда қолиб кетган кийиниш усули қўйилмаганда одатга айланиши мумкин. Янги ҳаёт қадим донишмандчилигидан ғоя олади.

Ҳар бир этнос, халқ ўзининг мустақил, бетакрор, беҳад ноёб маданиятига эга. Халқлар ҳаётининг минтақавий, тарихий ўзига хослиги ҳар бир халқ маданиятининг ривожланиши учун шароит яратиб беради, у ёки бу этнос ҳаётининг сақланиб қолиши ва барҳаётлигига имкон туғдиради. Шу тарзда миллатлар олами- умумий қўниот шаклланади, унда инсон ва уни тарихан ўраб турувчи табиат уйғунлашиб этносларнинг ижтимоий руҳиятига таъсир кўрсатади, миллий хусусият шаклланади ва унинг амалий фаолият йўналишини аниқлайди.

Мана шу бошланғич маданият оламида инсон туради, бу ерда унинг муҳим ўрни мақсади шаклланади, унинг диди, ҳаётини орзуси пайдо бўлади. Инсон, маданиятларга меросхўр сифатида миллий мулкни ўзлаштиради. Намунавий ҳуққ қадриятларини асрашда ва келажакка қолдиришда, жамиятда одамлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи, аниқ барқарорлик бўлиши зарур. Маданиятнинг мавжудлиги ва ривожланиш аҳъанасида, маданиятларни асраш усулида ҳам бу барқарорлик бор.

Анъана маданиятда янги одатлар билан уйғунлашиб кетади. Инсонга нафақат билим, шунингдек, ҳаёт фаолиятида анъанавий ибратлар ва яхши ўзлаштирилган маҳорат ва кўникма ҳам зарур. Бироқ, ижодкорликнинг бошланиши фикрлаш жиҳатдан дастлабки эслаб тасвирлашдан кўра сермахсулликни вужудга келтиради. Маданиятнинг ривожланиш жараёни ижодкорликнинг субъекти саналган шахснинг шаклланиши жараёни билан бирга кечадиган ҳодисадир, яъни, инсонни нафақат жамиятда мавжуд бўлган маданий меъёрлар, анъана ва ибратлар, балки маданий жараёнларнинг ривожланиб бориши ҳам қўллаиди.

Юқорида таъкидланганидек миллий маънавий мерос муаммоси мамлакатимизда жамият учун ўта муҳимлилик касб этмоқда. Чоризм мустамлакачилиги даврида Туркистон халқларининг маданиятига улар «қолоқ» маданият деб паст назар билан қарашган. Кейин

советлар даврида Ўзбекистон халқининг маданий меросига бир ёклама муносабат ҳукмронлик қилди. Тарихий ҳақиқат, адабиёт ва санъат асарлари «синфий кураш», «халқчилик» каби ғариб назария орқали баҳо берилди. Фақат коммунистик ғояга мос келувчи нарсаларга ютуқ сифатида қаралди, қолган барчасига ҳато деб ёки мутлақо кишилар хотирасидан ўчириб ташлашга уринилди. И.А. Каримов «Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида» китобида таъкидланганидек, «Узоқ давом этган қаттиқ мафқуранинг таъйиқига қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан-авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди. «Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ, аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоя улкан бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди»¹.

Жамиятимиз жадал туб ўзгаришлар ҳолатини бошдан кечирмоқда. Бундай даврда ҳар бир кишига мустаҳкам таянч зарур. Фақат миллий ғоя шундай таянч бўлиши мумкин. Фақат миллий ғоя ислохатлар йўлидан муваффақиятли бориш учун миллатни бирлаштириши ва жипслаштириши мумкин. Ўзбекистоннинг келажаги тўғрисида И.А. Каримов ўзининг мулоҳазаларида биринчи даражали қилиб миллий ғояни шакллантиришни қўяди. Унинг асосида халқнинг ҳақиқий тарихини қайтариш, миллий анъаналарни тиклаш, маданий ва маънавий меросни ўрганиш ётади. Худди шу ғоя – ХХI асрда Ўзбекистоннинг озод фуқороларининг маънавияти шаклланишида катта аҳамият касб этиб, уларнинг ўз Ватанини гуллаб- яшнаши учун фидоий бўлиши, ўз халқининг буюк ўтмишидан фахрланувчи миллат фарзандлари бўлиб шаклланиши учун хизмат қилади.

Ўзбек халқининг маданий мероси минг йиллар давомида яратилган. Унда турли даврларда Ўзбекистон ҳудудида эътиқод қилинган зардўшгийлик, буддизм, ислом ва бошқа динлар яратган маънавий-ахлоқий қадриятлар мужассамлашган; Унда-бутун дунёга машҳур имом ал-Бухорий, ат-Термизий, Накшбандий, Яссавий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, А. Навоий каби кўплаб буюк мутафаккирларнинг билими ва салоҳияти гавдаланган, бу меросда Амир Темур ва Бобурларнинг давлатчилик ва сиёсий қурилиш тажрибалари; буюк меъморчилик ёдгорликлари, тасвирий санъат, музыка, амалий санъат асарлари: халқ урф-одатлари ва анъаналари, миллий спорт турлари уйғунлашган.

Мустақиллик йилларида халққа унинг маънавий ва маданий бойликларини қайтариш борасида кўплаб ишлар қилинмоқда. Дастлабки, энг муҳим қадам «Ўзбек тили ҳақидаги» қонуннинг қабул қилиниши бўлди. Бу билан ўзбек тилидаги халқнинг бебаҳо маданий ва миллий бойлиги мақоми тикланди. Бухоро ва Хива шаҳарларидаги меъморчилик ёдгорликларини таъмирлаш борасида фаол ишлар олиб борилиб, ёдгорликлар шу даврда жаҳон аҳамиятидаги мақомга эга бўлди. Бу шаҳарларнинг 2500 йиллиги, Тошкентнинг 2000 йиллиги каби саналар катта тантана билан нишонланди. Ижтимоий-иқтисодий муаммоларга қарамасдан миллий маданиятни асровчи янги музейлар барпо этилди: Темурийлар даври тарихи музейи. Олимпия шон-шарафи музейи ва Ўзбекистон тарихи музейи янги мазмунда бойитилди. Мақомчилар музейи ва бошқалар дунёга машҳур бўлди.

Халққа ўз тарихи ва хотираси қайтарилмоқда. Миллий ва жаҳон маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган ватандошларимизнинг хизматлари ҳақида юбилей тантаналари ўтказилди. Ўтган йилларда Навоий, Бобур, қодирий, Бехзод, А. Фарғоний юбилейлари нишонланди. Алоҳида тантаналар билан халқаро миқёсда Улуғбекнинг 600- йиллиги, Амир Темурнинг 660- йиллиги, Имом Бухорийнинг 1225 йиллиги ўтказилди. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги ва «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллиги кенг нишонланди. Айниқса катогон қурбонларининг бегуноҳ хотираси тикланиши катта аҳамиятга эга бўлди. Улар орасида кўплаб маданият арбобларининг номлари бор: жадиदчилик ҳаракатининг йўлбошчилари, шоир ва ёзувчилар-Мунавварқори Абдурашидхонов, А. Фитрат, Чўлпон, Рамзий, Боту ва бошқалар.

¹ И.А.Каримов, Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида., Т.1997 й., 137-бет.

Миллий анъаналарни тиклаш бўйича ҳам кўплаб ишлар қилинди. Наврўз, ҳайит каби қадимги халқ ва диний байрамлар расман ҳаётга қайтди. Ҳайр мурувват удумларини давом эттириш ва ёш авлодни баркамол ўстириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Соғлом авлод учун жамғармасини ташкил қилиб, дастлабки орденини ҳам шундай атади. Ногирон болалар учун «Меҳрибонлик» каби саҳоват фестивали мунтазам ўтказиб келинмоқда. Ўзбекистонда халқаро кино, театр ва «Шарқ тароналари» каби мусиқали фестиваллар ўтказиш яхши анъанага айланиб қолди. Халқ баҳшчилик санъатида эътибор кучайиб Республика конкурслари ўтказилди. Шунингдек миллий курашимиз халқаро мақомга эга бўлиб, биринчи жаҳон Чемпионати ўтказилди.

Юқорида таъкидланганидек, маданий қадриятлардаги ворислик жараёни нафақат миллий маданиятлар ривожига ворислик бўлмай, балки бошқа халқлар маданиятидаги ютуқларни умумлаштиришдан ҳам иборатдир. Марказий Осиё минтақасида яшовчи халқларнинг маданияти қадим замонларда ҳам ғарб ва Шарқ мамлакатлари билан яқин маданий алоқалар асосида ривожланган. Маданий ҳамкорликнинг кенг кўлами, этник ва диний мазмундаги чекланмаганлик Ватанимиз маданиятининг асосий хусусиятидир. Ҳозирги даврда ҳам миллий маданиятни тиклашга асосий эътиборни қаратган ҳолда Ўзбекистон халқи жаҳон маданияти ва цивилизациясининг замонавий ютуқларини эгаллашга ҳаракат қилиб, жаҳон маданияти ривожига ҳисса қўшмоқда. Бу борада жадал амалий ишлар қилинмоқда: халқаро конкурс ва фестиваллар ўтказилди, чет мамлакатлар маданият кунлари ва санъат асарлари кўргазмаси намойиш қилинди, ҳинд маданият маркази, француз маданият уйи сингари доимий фаолият кўрсатувчи маданият марказлари очилди; ўз ўрнида Ўзбекистон маданиятининг ўзига хос хусусиятларини назарий асослаш ва унинг жаҳон маданиятидаги ўрнини муносиб баҳолаш ишга ҳам кучли. Бунинг далили сифатида «Мирзо Улуғбек ва унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси» (1994), «Ўзбекистоннинг жаҳонда туганган ўрни ва роли. Бухоро ва жаҳон маданияти» (1995), «Ўрта Осиё ва жаҳон цивилизацияси» (1998) каби мавзуларда ўтказилган халқаро конференция ва семинарларни кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон ўзининг бой маданий анъаналари ва жаҳон маданияти жараёнларидаги фаол иштироки туфайли унинг халқаро миқёсидаги мавқеи тобора ошмоқда. Бунинг яққол мисоли 1997 йилда ЮНЕСКО ижроия кенгаши аъзолигига Ўзбекистоннинг сайланиши ва 1998 й. 6 ноябрда Тошкентда ЮНЕСКО ижроия кенгашининг 155 сессиясини ўтказилишидир. Унда Ўзбекистоннинг таклифи билан «Жаҳон маданият ва ЮНЕСКО нинг аъзо давлатларидаги фаолияти» деган ҳужжат қабул қилинди. Жаҳон маданиятининг ажлалмас қисми ҳисобланган миллий маданий меросни асраш ва ўрганиш режаси бўйича Ўзбекистон ЮНЕСКО билан ўзаро муносабатларини янада кенгайтириши ва республикада замонавий таълим тизимини такомиллаштириши мўлжалланган.

Таянч тушунчалар

Маданий мерос, мерос механизми, ворислилик, маданий тараққиётда миллийлик ва умуминсонийлик, моддий ва маънавий маданият, сиёсий ва ҳуқуқий маданият, иқтисодий маданият, ахлоқий-эстетик маданият, ижодий салоҳият, қадрият, цивилизация, коммуникатив функция, ижтимоий моҳият, дилетант.

Мавзу бўйича такрорлаш учун саволлар

1. Маданият қандай соҳаларга бўлинади?
2. Моддий маданиятнинг асосий белгилари?
3. Маънавий маданиятнинг белгиларини сананг?
4. Маънавий маданиятнинг аҳамияти нимада?
5. Маданиятнинг жамият ҳаётидаги функцияси;

6. Шахс фаолиятида маданиятни тутган ўрни;
7. Маданий қадриятлар деганда нимани тушунасиш?
8. Моддий ва маънавий маданиятларнинг ўзаро нисбати?
9. Маданият ривожига зиёли шахснинг роли.
10. Маданият қадриятларининг шахс баркамоллиги ва жамият равнақидаги аҳамияти.
11. Маданий мерос нима?
12. Маданият тараққиётининг асосий қонунини изоҳланг;
13. Маданият, анъана удумларни тўла инкор этиш нималарга олиб келади?
14. Турли маданиятлар мулоқотининг зарурлиги ва аҳамияти?
15. Маданий ворислик механизми қандай амал қилди?
16. Миллий байрам-анъаналарнинг аҳамияти?
17. Ўзбек халқи яратган қайси қадриятлар умуминсоний қийматга эга?
18. Маданий ва маърифий меросга нисбатан Ўзбекистонда қандай сиёсат амалга оширилмоқда?
19. Ўзбекистоннинг ЮНЕСКО фаолиятидаги ўрни.
20. Юртимизда маънавий меросни тиклашга қаратилган қандай тадбирлар амалга оширилди?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт ва янгилаш йўли. Т.1992 й.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Т. 1997 й.
3. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. Т. 1994 й
4. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998 й.
5. Время и преемственность в развитии культуры. Саратов. 1991 г.
6. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. М.1999 г.
7. Икюнникова С. Диалоги о культуре. Л., 1989 г.
8. Культура Узбекистана: Традиции и современность. Т. 1986 г.
9. Хайруллаев М. Маданий мерос ва фалсафий фикр тарихи. Т. 1985 й.
10. Икюнникова С.Н. Диалоги о культуре. Ленинград, 1989 г.
11. Культурология. Москва, 1996 г.
12. Туленов Ж. қадриятлар фалсафаси. Т. 1998 й.

3-мавзу: Маданиятшунослик ва диний маданият

Маъруза режаси:

1. Дунё маданияти ривожининг дастлабки боскичлари.
2. Шарқ ва ғарб мамлакатларининг ўрта асрлар маданиятида диннинг устуворлиги.
3. Шарқ ва ғарб диний маданиятининг ўзига хос хусусиятлари.
4. Диний маданиятлардаги ютуқлар ва уларнинг жаҳон маданиятидаги ўрни.

Архаик (ибтидоий) маданият.

Архаик ёки ибтидоий маданият-мавжуд инсоният маданиятининг ибтидоси ва энг узок давом этган давридир. Бу давр инсоният тарихи умумий кулламнинг 99%ни ташкил қилган ҳолда замонавий маданиятга бекиёс таъсирини курсатиб келмоқда. Уша вақтда вужудга келган архаик маданиятнинг айрим кўринишлари булмиш фикрлаш тарзи, феълатвор ҳозирга қадар йуқолган эмас. Инсоният ҳаётининг бошланғич даври кейинги барча ўзгаришларга замин тугдиргани сабабли бу даврни урганиш инсоният эволюцияси асосларини, унинг маданияти негизини тушиниш ва шархлашга ёрдам беради.

«Мозийга қайтиб иш қуриш хайирлиқдир»-деган эди Кодирий «Дунёда турмок учун, - деб ёзади М.Бехбудий, - дунёвий фан ва илм лозимдир, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол булур».

Ибтидоий босқиядаги маданият ривожининг кифасини қайта тиклаш ута кийин вазифа. «Шажасий гувоҳнома, таржимон ҳол кифадан маҳрум, суқунатдаги утмиш, ходисасиз» «узук» (Ф.Бродель) «Мудрок», (Э.Леруа-Ладюри) тарих учун идеал намуна қасб этиб, табиий-илмий мантиқни яратиш, услублар миқдори ёки ижтимоий-иктисодий тушунчалар ва дастлабки (ибтидоий жамоа) ижтимоий тузум таълимотини изоҳлаш учун мулжаллангандир:

Олимлар туплаган маълумоти 2-хил булиб;

I. Антропологик ва археологик топилмалар – ибтидоий одамнинг жисмоний ва маданий ривожланишини, овчилик жамоасининг турмуш тарзини ёруғ оламга чиқарди. Бу маълумотлар ўзига хос белгилар билан эмпериқ (тажриба) таҳлилни юзага чиқарди. Ва ибтидоий босқични умум қабул қилган таснифига асос соди:

1. Палеомит-қадимги тош асри.

2. Неолит-янги тош асри.

II. Этнографик маълумотлар-замонавий халқлар ва ҳозирги вақтда ҳам овчилик ва термачилик билан қун қурувчиларнинг ҳаёти ҳақида. Бу маълумотлар сақланиб қолган архаик маданият кўринишини этник, ижтимоий ва рухий ухшашлиқлар буйича қайта тиклашга ёрдам беради.

Инсоният пайдо булишини икки учок-Африка ва Осиё билан боғлайди, зеро ҳозирги вақтда энг қадимги одам қолдиги ҳам Африка минтақасидан топилган, Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудида қазиб топилган гаминидлар хал илк палеолит даврига оиддир. Археолог У.Исмоилов Сялунгир горида топган «Фергантрон» қолдигининг ёши 700 минг йилга тенг. Неандерталлар қабри қўпинча Шарқ-Ғарб йуналиши буйича жойлашиб, мурда «ёнбош ухлаётган ҳолатда, тиззалари энгагига қайрилган ёнига тош қуроллар қуйилган».

Маънавий маданият дастлаб жуда содда булиб, уша даври кишиларининг меҳнат фаолияти билан уйғунлашиб кетган эди.

Маънавий маданиятнинг кўринишларидан бири ибтидоий санъат ҳам одамнинг меҳнат фаолияти билан уйғун ҳолда вужудга келган. Уругчилик жамоасининг пайдо бўлиши даврида ибтидоий одамлар санъатнинг нималигини тула англамаган ҳолда тирикчилик жараёнида санъат шакллана бошлаган. Ибтидоий санъат хилма-хил бўлиб, бир неча турларга бўлинади:

- 1) Суяк, тош парчаси, шох, қулолчилик буюмларига чизилган белгилар, одам, ҳайвон ва ҳар хил нарсаларнинг тасвирлари.
- 2) Гор деворларига ҳар хил ранглар билан ишланган ҳайвон, одам ва буюмлар тасвири.
- 3) Қоя тошларга уйиб, чизиб, ишлаш усули билан ишланган тасвирлар.
- 4) Хайкалтарошлик.
- 5) Сопол буюмларга чизилган расмлар.
- 6) Никоб остидаги расмлар.
- 7) Мусика, қушиқ, уйин ибтидоий санъат турлари.
- 8) Халқ оғзаки ижоди, ривоят ва афсоналар, диний тасаввурлар.

Умуман, ибтидоий санъат кишиларнинг даслабки умумий ижоди бўлиб, у одамларнинг меҳнат фаолияти, ички руҳияти ва диний тасаввурлари билан уйғун бўлган.

Анъанавий маданият.

Қадимги Шарқ ҳудудида ми.авв. X-VII минг йилликдан инсоният цивилизацияси ва маданияти ривожланишининг ибтидоси билан блоглик бўлган энг муҳим жараёнлар рўй беради. Бу даврда Шарқда маданий фаолиятнинг турли шакллари ва соҳалари вужудга келади. Ёзув, адабиёт, санъат, фан биринчи жабон дини-буддизм маданиятининг кейинги барча таракиётини тасаввур қилиш қийин.

Қадимги шарқ халқларининг урф-одатлари ва эътиқодлари ҳақида маълумотлар турли манбаъларда, адабиёт ва санъат ёдгорликларида сақланиб қолганки, булар бизнинг таввур дунёмизни кескин фарқ қилувчи оламга бошлайди. Қадимги шарқ маданиятининг шаклланишида мифологик тафаккур қатта рол уйнаган.

Мифологик тафаккур-бу предметлик-хиссий, жонли тафаккур етарли ривожланмаган мавҳум тушунчаларга ҳос бўлиб, бундай тушунчаларни ишлатиш ва сузда уларни ифодалашнинг суслиги ва қийинлигидир.

Қадимги Шарқ маданиятида анъаналарга асосланиш устун туради. Аждодлар анъанаси, тажрибаси мутоқ ҳақиқат қабн баҳоланган. Мутоқ ҳақиқат ҳуқмонлиги билан, Д.С. Лихачев тақидлашича «одобилик» боғлиқ бўлган. Қадимги Шарқ кишисининг ахлоқи ҳаракат ва фаолиятда муқаддас анъаналарни қайта тиклашга қаратилган «илохий урнатилган» меъёр ва қоидаларга бориб такалади. А.Я.Гуревич шундай дейди: «Кишилар ҳаракатининг қуқдаги илохий тимсолга талпиниши уларни илоҳ билан боғлаб, ахлоқда воқеликка айланади». Кишиларнинг барча фаолияти муқаддас маросимларда қанчалик ишпироқ этиши билан мазмун қасб этади. Анъанавий, жамиятда «қадимги» ва «яхши» сузлари синоним бўлиб, қадимги-эзгуликнинг қафолатидир.

И.В.Ключков ёзишича, янги замон кишилари дунёни ҳаракатда, ривожланишда қўради, «Эволюция», «тараққиёт» тушунчалари дунё қиёфасини яратиш учун йул очувчи таснифлар ҳисобланади.

Мифологик тафаккурнинг ўзига ҳос ҳусусияти шундаки, қадимги шарқ кишиси ўзини ҳар доим соқиюмнинг бир қисми деб ҳис қилган, соқиюм эса қоинот қучига боғлиқликда, табиатга аралашган ҳолда қўринади.

Қадимги шарқда маконнинг пайдо булиши чегараланиши алоҳида ўрин тутади. Қадимги шарқ мифологиясида космогенез жараёни хаоснинг ажралиши сифатида намоён бўлади. Тартибли уюшган макон, бетартиб маконга карама-карши қуйилади. Табиийки, тартибли, ташкилий жиҳатдан уюшган макон-«яхши», «уз» маконнинг, ундал ташқаридан «бегона», «унинг» бетартиб, ташкилий уюлмаган «хунук» макони-кучманчилик, ибтидоийлик дунёси жойлашган.

Қадимги шарқда давлат оддий сиёсий ҳокимият сифатида ўзини намоёиш қилмади, давлат дин билан уйғунликда сиёсий-диний бирлик мажмуида муқаддаслик хусусиятига эга бўлди. Моҳиятан маънавий фаолият давлат монополияси ҳисобланиб, у билан гуёки илоҳий ёки фидоийлик мартабасига эга бўлган зодогонлар қохинлар ва ҳукмдорнинг ўзи томонидан амалга оширилган.

Қадимги Хинд ва Хитой фани ҳам қўплаб ютуқларни қулга киритди. Хиндистонда нолдан фойдаланиб унлик санок тизими яратилиши билан алгебра ривожлана бошлади. («сон», «губ сон», «синус» каби атамалар хиндистонда пайдо бўлди). Улим сабабики аниқлаш мақсадида мурда танасини анатомик тадқиқ қилиш тажрибалари анатомия ва физиологияни ривожлантириб, медицинада ва катта ютуқларга эришилди. Хиндистонда тиббиёт тараккиёти ҳақида тиббиётга оида асарлардан бирида жаррохликнинг 300 тури бўлганлиги ва 120 та жаррохлик асбоби мавжудлиги эслатилади. Маълумки, хитон ипак, чинни ва қозоннинг ватани ҳисобланиб, мил.авв. II асрда Хитойда осмон ёриткичларининг ҳаракати тасвирланган биринчи осмон глобуси, 2500 ёриткичнинг ўрни қурсатилган юлдузлар каталоги яратилган.

Хитой маданиятининг ўзига хос фарқли жхати шундаки қадимдан динлардаги мистик ибтидога ахлоққа нисбатан иккинчи даражада қаралган, маданиятдаги белгиловчи гоё осмон тасдиқлаган буюк «ахлоқий-ижтимоий-сиёсий тартиб» бўлган.

3) «Диний маданият» (IV-XVI асрлар Христиан Европаси ва Мусулмон Шарқ).

VI-XVI асрлар даври тарих фанида урта асрлар дейилиб қадимги ва анъанавий маданиятлар уртасидаги даврни билдиради. Бу давр маданиятда мифологик тафаккур ва анъаналарнинг кучли таъсири ҳамда янги даврнинг техноген маданиятидаги ақлий – мантикий тафаккур. Араб халифалиги ва Европа м-тлари урта асрлар маданиятидаги хусусиятни ислом ва христианлик белгилаши билан бирга, уларнинг ўзи ҳам морфологик тушунчалар асосида шаклланиб, анъанавий маданиятнинг қўплаб жиҳатларини узлаштирди, ўз навбатида урта асрлар маданияти негизида кейинги даврлар маданиятининг шаклланиши учун янги маданият қуртаклари ва янги тафаккур тарзи ва дунёқараши жиҳатидан утмишда ва кейинги давирларда вужудга келган диний маданиятдан кескин фарқ қилувчи диний маданият яратилди.

Урта асрлар даврида яқка ҳудудга асосланган жаҳон динлари-христианлик ва ислом Европа, Осиё ва Африканинг қўп жойларида қўплаб кишилар учун дунёқарашнинг устивор шакли бўлиб, инсон ва бутун жамиятнинг тафакқурни, бутун турмуш тарзини белгилайди.

Дин ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган турли халқларга араблар шарқи ва Европада кучли бир цивилизация яратиш учун бирлаштирувчи ибтидо бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадиий-барча соҳаларга ўз таъсирини қурсатди.

V-VI асрларда Арабистонда янги дунё қарор топа бошлади. Этник ва маданий уюшиш, интеграция жараёни кечиб, ягона дин, умумий онг элементлар таркала бошлади. Бу аввалги ҳудудларидан ҳафсаласи пир бўлган арабларнинг маънавий-рухий изланишига туртки бўлди. Муҳаммаднинг пайгамбарлик фаолияти ягона маънавий-мафқўравий ва социал бирликка инқилиш йулида қонуний жараён бўлди. Исломий эътиқод 5-асосий талабга таянади. Ягона Оллохни танолиш ва Муҳаммадни унинг пайгамбар деб билиш,

номоз укиш, руза тутиш, бева-бечоралар йулида закоий бериш, хаж зиёрати. Ислоннинг ушбу 5-аҳкомидан 4-таси ахлоқий удум табиатига эга. Хусусан пайгамбар шахси у хақидаги маълумотлар нуфўзи ислом динига бетакрор ўзига хослик, маънавий-рухий кудрат баҳшида этди ва унинг жаҳон тарихидаги муҳим воқеа, ўзида илохий ва дунёвий ҳокимиятни мужассамлаштирган мусулмон давлатчилигининг қарор топиши томирини белгилади. Дин ҳаёти муқаддас шаклда тасвирловчи гоёларни яратди: Фалсафада-теология, адабиётда-илохий, дидактик жанрлар, европа мусикасида черков чиминлари-митургия ва месса, таъсвирий санъатда христианлик сюжетлари асосий ўрин тутди. Асосий фанлар илоҳиёт ва соҳастика (урта аср фалсафасида юнонча шундай аталган ва бу атама фикр сукиш, догматизм, мазмунсиз, фармол билимни англаган). Илоҳиёт олам ва инсон хақидаги ўз «Илмий» манзарасини яратди. Коинот хусусидаги илмда Ер Оламнинг, Иярусалим дунёнинг маркази деган қараш ҳуқумронлик қилди. Инсон мажозий тарзда микрокосмос-тана ер, қон-сув, нафас-хаво, ҳарорат-олов, яъни у бошланғич ибтидодан иборат деб қаралди.

Асосий мавзу-худони қуйлаш, Инжил асотирилари, авлиёлар ҳаёти, рухий-ахлоқий покланиш, гуноҳдан, мағфират булиш ақидалари эди. Мусикавий маданият негизини черков кушиқ-қуйи (литургия), мусика, шеърят ва драматургияни ўзида уйғунлаштирган черков тантаналарни ташкил этди. Меъморчилик ва таъсвирий санъат илоҳиётни унсиз тарғиб шакли тарзида намоён бўлди. Христианлик эҳромларини (Собор) «саводсиз, инжил» деб бежиз айтмаганлар. Унинг бутун ифода шакли-бино ичининг хоч шаклидаги, атрофнинг безак-хашами, оддий бандаларига муносиб қурилмаган меҳроб қисми, турли хайкалчалар, мул бўёқли тасвирларда аслида христиан рамзлари ва христианлик ақидалари ифодаланган. Ислонда санъатга нисбатан қатъий бирёқлама, диний ақидалар тимсоли ифодасини қўрамиз. Бунда черков тизимини йўқлиги, ҳар бир одамни Оллоҳ-билан танҳо мулоқатининг мумкинлиги аҳоли манзиллари, маҳаллаларда қурилишнинг оммавий шакли-масжидларни бино этилиши булиб, унинг дастлабки намунаси Муҳаммад пайгамбар томонидан Мадина шаҳрида солинган масжиддир.

VI-XVI асрлар даври тарих фанида ўрта асрлар дейилиб, қадимги ва анъанавий маданиятлар ўртасидаги даврни билдиради. Бу давр маданиятида мифологик тафаккур ва анъаналарнинг қучли таъсири ҳамда янги даврнинг техноген маданиятидаги ақлий-мантикий тафаккур, илмнинг амалий хусусиятлари сезилади. Араб халифалиги ва Европа мамлакатлари ўрта асрлар маданиятидаги хусусиятни ислом ва христианлик белгилайди. Ўрта асрлар маданиятининг шаклланиш қиёфасини ислом ва христианлик белгилаши билан бирга, уларнинг ўзи ҳам мифологик тушунчалар асосида шаклланиб, анъанавий маданиятнинг қўплаб жиҳатларини ўзлаштирди, ўз навбатида ўрта асрлар маданияти негизида кейинги даврлар маданиятининг шаклланиши учун янги маданият қуртаклари ва янги тафаккур тарзи вужудга келди. Яна шуни ҳам инкор қилмаслик керакки, ўрта асрларда ўзининг тафаккур тарзи ва дунёқараши жиҳатидан ўтмишда ва кейинги даврларда вужудга келган диний маданиятдан кескин фарқ қилувчи диний маданият яратилди.

Диний маданият қўп мазмунлидир, негаки унинг асосида турли халқларнинг маданият мероси мавжуд: араб, турк, герман, славян халқларининг архаик (ибтидоий) маданияти; антик мерос ва қадимги шарқ цивилизацияси меросларини танлаш ва ижодий қайта ишлаб ўзлаштирган. Бундан ташқари ғарб ва Шарқнинг ўрта асрлар маданияти тарихнинг минг йиллар давомида доимо мулоқот ва аккультурация жараёнини кечирди, бунда салиб юришлари даври жуда шиддатли кечди (XI-XIII асрлар). Диний маданиятнинг қўп қирраллиги унинг таркибида қўплаб субмаданиятларнинг мавжудлигидир: халқона (қишлоқ маданияти), шаҳар, дунёвий, монастир ва сўфийлик маданиятлари. Шунингдек, дин ўша даврдаги маданият ва субмаданиятнинг барча соҳаларини бирлаштириб ўз ичига қамраб олди.

Ўрта асрлар даврида якка худоликка асосланган жаҳон динлари-христианлик ва ислом Европа, Осиё ва Африканинг кўп жойларида кўплаб кишилар учун дунёқарашнинг устивор шакли бўлиб, инсон ва бутун жамиятнинг тафаккурини, бутун турмуш тарзини белгилади. Диний ақидалар асосида ўша даврнинг киффаси кишилар онгида шаклланиб маданиятнинг ўзига хос хусусиятини белгилади. Коинот ва осмон жисмларини дастлабки ва бошланғич ўрнини Худо (Оллоҳ) белгилаб, дунё ва инсонни яратувчиси ҳамда барча мавжудот худонинг (Оллоҳ иродасининг) ижодий яратувчанлик натижасидир. Инсоният тарихи даврларнинг изчиллик билан такрорланиб туриши каби намоён бўлади, натижада даврларнинг ўрин алмашиши навбатдаги пайғамбарнинг келиши билан содир бўлади. Пайғамбар жамиятда бузғунчилик ва гуноҳларни тузатишда «илоҳий аралашувчи» нинг тимсоли ҳисобланган. Бу «худонинг элчилари» бўлган пайғамбарлар тарихидир. Христианликка кўра «элчиларнинг» сўнгиси «худонинг ўғли» Иисус Христоснинг ерга тушиши ҳисобланиб, унинг чормих қилиниши билан Ерда Худонинг ҳукмронлиги бошланади. Ислом дини бўйича Иисус фақат пайғамбарлардан бири халос, охириги пайғамбар «пайғамбарлик тамғаси» бўлган Муҳаммаддир. Кишиларга пайғамбарлар орқали олий ҳақиқат маълум қилинган. Яъни, яхшилик ва ёмонлик, номукаммал – тақомилга муҳтож бўлган ердаги кўринадиган табиий мавжудлик, бунда, ердаги олий ҳилқат инсон руҳи бўлиб, у Худо билан бирлашишга ҳаракат қилиши лозим. Дин – инсон учун намуна-мўминлик, жафокашлик, руҳоният, гуноҳларни ювиш иштиёқи, қутилишдир. Ҳар ким, ҳар доим назорат остидалигига, ўзининг Оламда заррадек эканини ҳис қилиши, бу улкан Оламнинг ўзига хос марказида сезиларли куч ҳаракатда бўлиши, идрок қилиб худонинг (Оллоҳнинг) эътиборида эканлигига иқрор бўлади.

Дин ҳар хил миллий анъаналарга эга бўлган турли халқларга араблар Шарқи ва Европада кучли бир цивилизация яратиши учун бирлаштирувчи ибтидо бўлди. Дин маданиятнинг сиёсий, ижтимоий, илмий, бадиий-барча соҳаларига ўз таъсирини кўрсатди. Христианлик Рим империясида Эрамизни IV асрларида унинг ғарбий қисми гуллаган пайтга келиб (эр. 476 й.) тўла шаклланган черков тизими ва қаттиқ интизомга асосланган давлат дини тарзда қарор топди. Черковнинг таянчи бу пайтда бутун Европада кенг тарқалган ва христианликни ўз дини сифатида қабуллаган «ёввойи» халқлар (жумладан: готлар, галлар, ирландлар ва б.) ташкил этди. Европа бўйлаб тарқалган герман, славян, турк қабиалари антик цивилизациясини хароб этиб янги ҳаёт тарзини қабул қилдилар.

Ўрта аср Европаси- бу аграр цивилизация гуллаб яшнаган, натурал хўжалик ҳукмронлик қилаётган тарихий давр. Деҳқонлар унча катта бўлмаган, бир-биридан ажралган жамоалар шаклида яшар, уларни истак ва манфаатларини йилдан-йил такрорладиган кишлоқ хўжалиги билан боғлиқ тарзи белгиларди. Бундай ҳаёт тарзида одамнинг тафаккур доираси тор-манфаати доирасидан ташқари ҳар қандай мулоқотларга эҳтиёжи йўқ ҳисоб бўлади. Бунда Европа таркиб топган давлатчиликка ҳам ҳеч қандай замин йўқ эди. Сўнграқ христиан черкови жамиятни барча томонларини сиёсий ташкилот шаклига келтиришнинг намуна асосини ташкил этди. Тобеълик муносабатларига қурилган феодализм табақачилик асосида Черков иерархияси ётади. (руҳонийлар-епископлар-кардиналлар-рим папаси), қирол худонинг вассали, сарой аёнлари-қиролнинг вассали, деҳқон-сарой аёнининг, аёл эркакнинг, уй ҳайвони аёлнинг тош ва ўсимликлар уй ҳайвонининг вассали ва бош.»Тошдан Худогача» кенг тарқалган умумий вассаллик ҳақидаги ғоя ҳам Черковни қўллаб қувватлаган. Мусулмон Шарқида ислом таълимоти пайдо бўлиши билан баробар теократик бошқарув шакли қарор топади, бунда диний ва дунёвий ҳокимият пайғамбар, кейин унинг «ўринбосарлари-халифалар» қўлида бирлашган.

V-VI асрларда Арабистонда янги дунё қарор топабошлади. Этник ва маданий уюшиш, интеграция жараёни кечиб, ягона дин, умумий онг элементлари тарқала бошлади. Бу аввалги худоларидан ҳафсаласи пир бўлган арабларнинг маънавий-руҳий изланишига

туртки бўлди. Муҳаммаднинг пайғамбарлик фаолияти ягона маънавий-мафжуравий ва социал бирликка интилиш йўлида қонуний жараён бўлди. Исломий эътиқод 5 асосий талабга таянади. Ягона Оллохни тан олиш ва Муҳаммадни унинг пайғамбари деб билиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, бева-бечоралар йўлида закот бериш, ҳаж зиёрати. Исломнинг ушбу 5 ахкомидан 4 таси ахлокий-удум табиатига эга. Хусусан, пайғамбар шахси у ҳақидаги маълумотлар нуфузи ислом динига бетақдор ўзига ҳослик, маънавий-руҳий қудрат баҳшида этди ва уни жаҳон тарихидаги муҳим воқеа, ўзида илоҳий ва дунёвий ҳокимиятни мужассамлаштирган мусулмон давлатчилигининг қарор топиш томирини белгилади.

Дин ҳаётни муқаддас шаклда тасвирловчи ғояларни яратди: Фалсафада- теология, адабиётда-илоҳий, дидактик жанрлар, европа мусиқасида черков гимнлари-литургия ва месса, тасвирий санъатда христианлик сюжетлари асосий ўрин тутди. Асосий фанлар илоҳиёт ва схоластика (ўрта аср фалсафасида юнонча шундай аталган ва бу атама фикр сўқиш, догматизм, мазмунсиз, формал билимни англатган). Илоҳиёт олам ва инсон ҳақидаги ўз «илмий» манзарасини яратди. Коинот хусусидаги илмда Ер Оламнинг, Иерусалим дунёнинг маркази деган қараш ҳукмронлик қилди. Инсон мажозий тарзда микрокосмос- тана-ер, қон-сув, нафас-ҳаво, ҳарорат-олов, яъни у бошланғич ибтидодан иборат деб қаралди.

Асосий мавзу-худони қуйлаш, Инжил асотирилари, авлиёлар ҳаёти, руҳий-ахлокий покланиш, гуноҳдан, мағфират бўлиш ақидалари эди. Мусиқавий маданият негизини черков кўшиқ-куйи (литургия), мусиқа, шеърият ва драматургияни ўзида уйғунлаштирган черков тантаналари ташкил этди. Меъморчилик ва тасвирий санъат илоҳиятни унсиз тарғиб шакли тарзида намоён бўлди. Христианлик эҳромларини (Собор) «саводсизлар Инжили» деб бежиз айтмаганлар. Унинг бутун ифода шакли- бино ичининг хоч шаклидалиги, атрофнинг безак-ҳашами, оддий бандаларига муносиб кўрилмаган меҳроб қисми, турли ҳайкалчалар, мўл бўёқли тасвирларда аслида христиан рамзлари ва христианлик ақидалари ифодаланган. Бош жанр икона бўлиб, у саводсиз омма учун худо билан руҳий-ҳиссий боғланиш алоқа шакли саналган. Тасвирда худони бандаларининг гуноҳ кечмишлари, уларни мағфират этишга қаратилган мотамсаро кўриниши ифодаланган.

Исломда санъатга нисбатан қатъий бирёқлама, диний ақидалар тимсоли ифодасини кўрамиз. Бунда черков тизимини йўқлиги, ҳар бир одамни Оллох-билан танҳо мулоқотининг мумкинлиги аҳоли манзиллари, маҳаллаларда қурилишнинг оммавий шакли-масжидларни бино этилиши бўлиб, унинг дастлабки намунаси Муҳаммад пайғамбар томонидан Мадина шаҳрида солинган масжиддир. Юқори маълумотли мусулмонлар орасида Европа мамлакатларидаги университетлардан илгарироқ олий таълим мактаб-мадрасалари кенг тарқалишини белгилади. Мусулмон адабиётида устиворлик қилган шеъриятни ривожланишида суфийлик катта роль ўйнайди. Суфийлар ўзларининг чуқур ҳиссий-руҳий ҳолатлари, яратувчига бўлган эътиқодини тингловчиларига етказиш, индивидуал таъсир этиш маҳоратини намоёиш этардилар. Ислом тадқиқотчилардан бўлган. Г. Грюнбаумнинг таъкидига кўра, таҳлилий, маъжозий бой ифода воситаларига эга бўлган мукамал ифода шакли, чуқур мазмун уйғунлигини ўзида мужассам этган такбир имкониятларини мусулмон маданияти доираси хатто ундан ташқарида топиш мумкин эмас. Шарқнинг барча йирик Санойи, Жомий, Румий, Саъдий, Ҳофиз, Низомий, Навоий сингари ижодкорлари суфийликка у ёки бу тарзда алоқадор бўлганлар. Илоҳий ҳақиқат Оламнинг алдамчи кўриниши тарзда таҳайюл этилганлиги туфайли ҳам ислом санъатда асл тасвир-ифодани инкор этган (Китобий миниатюра бундан мустасно). Айни пайтда Исломда оламнинг моҳияти, асл ҳаёт ҳақиқатни нақшларда муҳрланган белгиларида ифодалашга эътибор қаратилган. Маҳобатли меъморчилик ёдгорликларини бетақдор гўзаллик тимсолларига айлантирган, ихлосмандларни нафақат

қўзини, қалбини ҳам қувонтирадиган мураккаб геометрик шакллар (гирх), ўсимликлар шакли ифодаси (ислимий), қўлёзма, амалий безак, санъати нақшлари асосида исломий рамз тасвирлари ётади. Жумладан, учбурчак-Оллоҳнинг назари, тўртбурчак-мусулмонларни Муқаддас манзилгоҳи-Каъба, бешбурчак-диннинг 5 асосий арқони, жимжимадор ўсимликсимон шакл, ва гуллар-жаннат боғи-Бўстон тимсолларидир. Мусулмон Шарқда санъатда диний ақидалар ўта изчилик билан қўлланган. Санъатда каллиграфик миниатюрани истисно қилган ҳолда деярли воқеликни тасвирлаш таъқиқланган, тасвир рамзий шаклларда, нақш сифатида ифодаланган.

Умуман, ғарбда ҳам Шарқда ҳам борлиқ Илоҳий «Олий ҳукмдор»нинг акси сифатида идрок қилинган. Худо (Аллоҳ) табиатдаги нарсаларни яратувчиси сифатида ва нарсаларда унинг қудрати намоён бўлиш тарзида тушунилади. нарсаларни моҳиятини билиш Худони (Аллоҳни) танишдир. Оламни билиш назарий бўлиб, машҳур файласуф, хусусан Арастунинг ва теологлар асарларида фақат борлиқнинг тизими шарҳланган. Барча нарсалардаги яширин мазмунни топишга ва фаҳмлашга ҳаракат қилинган. Шундан бошлаб ўрта асрларда нафақат алхимия ва астрология, балки анъанавий, мажозий математика, жуғрофия, филология ва бошқа фанлар ҳам ривожланиб, аниқ жуғрофий муқаддас жойлар билан боғлиқ (жаннат, дўзах, аросат) саналар, сўзларнинг рамзий маъносини тушунишга ҳаракат қилинди.

Ўрта асрларнинг илоҳиятга оид муаммоларидан бири идрок ва эътиқод масаласи ҳисобланади. ғарбда бу бир томондан, эътиқодни идрокдан мустақил, мутлоқ устун деб билувчилар (Бернар Клервосский, Ансельм Кентерберийский) ва бошқалар томондан диний ақидаларни асослашда идрокнинг ролини эътироф этувчилар (Боеций, Абеляр, Сигер Брабантский) ўртасидаги мунозараларда ифодаланади. Агар –биринчилар Августиннинг «Англаш учун ишонаман» деган иборасини шиор қилиб, эътиқодни заковатдан устун эканлигини асослашга уринган бўлсалар, уларнинг муҳолифлари Пьер Абелярнинг «Ишониш учун англайман» сўзини шиор деб билганлар. XIII асрда Фома Аквинский «Олтин оралик»ни топиш – заковат орқали эътиқодни қисман асослашга уриниб, аслида араб Шарқининг «Икки ҳақиқат» тўғрисидаги (дуализм) назариясини эътироф этди. Икки ҳақиқат ғоясини фалсафа олами ҳақида ўз ҳақиқатини, дин Худо ҳақида ўз ҳақиқатини беради, деб С. Брабантский асослаган эди. Бинобарин ҳақиқатнинг диний ва фалсафий талқини қиёсланиб англаймоғи лозим.

Шунингдек, мусулмон Шарқда ҳам ислом эътиқодидагилар ва суфизм вакиллари ўртасида мurosасиз тўқнашувлар содир бўлди. Ҳақиқатни билишни инкор қилувчилар ва ҳақиқатга мувоқабба йўли билан яқинлашиш мумкин дейувчилар (Ал-Аширий, ғаззолий, Жунайдий, Бистомий) ҳамда ақлий билишни устун қўйувчи машҳур файласуфлар Фаробий, Ибн Сино, Беруний) таълимоти вужудга келди. Европа маданиятида бу мунозаралар натижасида идрок ва эътиқоднинг ажралиши содир бўлди. Уильям Оккам (XVI аср)-эътиқод ва идрок, фалсафа ва дин ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, демакки, улар мутлақо бир-биридан мустақил тушунчалар экан, бир-бирини назорат қилмаслиги керак деб, асослайди. Бу ғарбда олий қудрат сифатида айниқса, «XVII аср илмий инқилоби» даврида табиий инсон идрокини ўстиришнинг катта ғалабаси учун туртки бўлди. Мусулмон Шарқда бошқачароқ йўналиш устунлик қилди. Бунда илм, идрок ҳар доим фақат маънавий юксалиш йўлидаги босқич сифатида қаралган, идрок ва илм бошқа мақсадга қаратилиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам IX-XVI асрлардаги араб тилига асосланган тажриба фанлари ва фалсафа тараққиётидаги катта ютуқларнинг барчаси диндан ажралмаган ҳолда содир бўлди, илмнинг бош вазифаси ҳаёт учун зарур ҳисобланган маънавий асосни қидиришда давом этган.

ғарб ва Шарқ мамлакатларининг диний маданиятларида сезиларли фарқлар ҳам мавжуд. Ўрта аср Европасида черковнинг аҳамияти алоҳида ўрин тутди. Черков худо ва инсон ўртасидаги воситачи бўлиб, фақат у инсоннинг руҳини илоҳий «мўъжиза» ёрдамида

халос қилиши мумкин (чўқинтириш, тавба, никоҳ удумларида). Черков, ўзининг ёзма анъаналарига эга бўлмаган Европадаги қабилалар учун билимларни тўпловчи ва сақловчи жой бўлиб, таълим тизимининг шаклланишида, жамиятнинг ижтимоий тузилишида, ҳуқуқий ва ахлоқий мезонлари шаклланишида муҳим рол ўйнади. Исломий анъаналарнинг асосий ўзига хослиги шундаки, унинг негизи диний ва дунёвий, илоҳий ва оддий тафовутга ажратмасдан, мутлоқ «соф диний» мазмунда эканлигидир. Исломда ҳеч қачон христианликдаги диний ақидаларни қонунлаштирувчи Вселенск собори каби институтлар бўлмаган. Исломдаги теократик идеал давлат билан бир қаторда турувчи алоҳида диний институтнинг (черковни) мавжуд ғоялари билан мувофиқ келмаган. Ўтиқод ақидаларини ишлаб чиқиш ва шарҳлаш давлат ёки диний муассасанинг, халифаларнинг суд қилиш ишларига кирмаган. Жамоатчилик фикрининг шаклланиши хусусий шахслар, диний арбоблар (уламолар) зиммасида бўлиб, уларнинг обрўи диний билимларга асосланган. Дин масалалари бўйича ўз фикрини билдириш ҳуқуқига ҳар бир мусулмон эга бўлган, фақат у қуръон ва ҳадисга зид бўлмаслиги лозим эди.

Христианлик шахснинг бир қадар маиший мустақиллигини таъминлади. Диний ва дунёвий ибтидонинг бир қадар мустақиллиги хусусида Инжилда шундай дейилган: «қайсарга ҳокимият, тақводорга эса Худони беринг». Исломда киши фақат ва сўзсиз Худога тегишлидир. Мусулмон киши ислом буюрганича фикр юритади, шунга мувофиқ «дин» ва «менталитет» тушунчаларини ажратиш мумкин эмас. Агар христиан учун инжилга маданият ёдгорлиги сифатида муносабат билдириши мумкин, мусулмон учун қуръон бирон-бир маданиятга қиёс қилиб бўлмайдиган, илоҳнинг бекиёс тимсоли, балки сифатидир. Христианликда «қисм» ва «бутун»нинг мақсади ўзаро муносабатда бир-бирини тақозо қилади (диндор ва черковнинг, индивид ва умумнинг), ўз ирода кучидан холи бўлганидек, черковдан ташқарида шахсий нажот мумкин эмас. Исломда алоҳида индивиднинг тақводорлигини унинг қанчалик шахсий зоҳидлиги эмас, умма (мусулмонлар қавми) ишларида шунчалик қатъий йўл-йўриқ асосида ишгиروي белгилайди, бусиз нажот топиши мумкин эмас, яъни исломда айрим бутунга қўшилган каби сезилади.

Диний ва дунёвий асосдаги бир қадар автономия оқибатда дунёвий ҳокимият ва черков ўртасида курашни келтириб чиқарди. Европада бутун ўрта асрда давом этган бу кураш Реформацияни вужудга келтирди. Реформация жараёнида (XVI аср) Европада руҳонийлар гуруҳисиз (илоҳият хизматчилари) янги черковлар вужудга келди. Диндорлар ўз ораларидан ваъзчиларини белгилайдилар, ҳашаматли анъаналардан воз кечадилар ва ўз ибодатларида тўғридан-тўғри худога мурожаат қиладилар. Ислоҳий черковлар дунёвий аломатларга эга бўлиб сиёсий ҳокимият измида бўладилар. Реформация Европа халқларининг миллий маданиятлар ривожига, миллий тилларни қарор топишига шароит яратди, жумладан, Мартин Метор Инжилни лотинчадан немисчага таржима қилди. Ислом сиёсий маданияти «маслаҳатли демократия» шаклини яратди, Халифалик тамойили қуръондаги учта қоидага биноан яратилди. Улардан биринчиси ҳукмдорни ўз фуқоролари билан «маслаҳатлашишини» ва умумнинг фикрини инобатга олиб қарор қабул қилишни талаб қилади, бошқаси бошқаришни ва мунозараларни адолат билан ҳал қилишга чақиради, учинчи қоида эса «Аллоҳнинг элчисига» диндорнинг бўйсунушини талаб қилади. Халифа монарх ҳам, деспот ҳам эмас, унинг бошқа мусулмонлардан фарқи, фақат ўтиқодни авайлаш ва шариат меъёрларини бажариш учун жавобгарликни ўз зиммасига олган шахс.

Халифа ҳокимиятни мерос тарзда олиши ва қолдириши мумкин эмас. Халифликка даъвогар ва жамоат ўртасида келишув-мубайи асосида халифа ҳокимиятни олиши мумкин. У барча мусулмонлар жамоасидан ёки уларнинг таниқли вакиллари бўлган-муҳажитлар томонидан сайланади. ҳар бир мусулмон сингари халифа ҳам мусулмон ҳуқуқи меъёрларига тўла бўйсунуши ва ҳар қандай ножўя хатти-ҳаракати учун жавобгарликка тортилиши мумкин. Ислом тадқиқотчилари таъкидлашича, халифа

ҳақидаги шартнома – мубайи кўп асрлар давомида «жамият шартномаси» (Ж.Ж. Руссо) ғоясини ифода этиб келди.

Европада Черков қадимги ёзув сирларини сақлаб келгани учун узоқ вақт таълим соҳасида монополияга айланиб қолди. Ўрта асрларда Европанинг кўп аҳолиси, шу жумладан юқори табақалар ҳам саводсиз эди. Кўп рицарлар ўзининг саводсизлигидан фахрланиб, ўқиш ва ёзишга эҳтиёжи йўқлиги, бу вазифани мирзо ва монахлар бажаради деб ҳисоблаганлар. Европада шаҳарларнинг қайта тикланиб, ривожланиши Черковнинг таълим ва илм соҳаларидаги монополиясига чек қўйди. X асрдан бошлаб савдогар ва ҳунармандлар болалари учун дастлаб дунёвий мактаблар, кейин университетлар пайдо бўлди.

Мусулмон Шарқида бу жараён бир оз бошқача кечди. Ҳар бир эътиқодли мўмин-мусулмон араб тилини билиши ва қуръонни ўқий олиши фарз бўлган. қуръонни хатга битилиши жараёнида араб тилининг ҳам тараққиёти бошланади. VIII асрда Ас-Сибавайхий араб грамматикасига оид асар ёзади, XIII асрда араб тилининг иккита луғати яратилди, бу Ас-Сағанийнинг луғати ва Ибн-Манзурийнинг «Араблар тили» луғатларидир. VIII-XI асрларда қадимги Юнон олимларининг деярли барча асарлари, шунингдек, ҳинд, шом ва форс муаллифлари асарлари ҳам араб тилига таржима қилинган. Фалсафа, астрономия, математика, тиббиётга оид илмий атамалар деярли ишлаб чиқилади. Араб тили ўрта асрлардаги энг тараққий этган тиллардан бири бўлиши билан бирга, Ҳиндистондан то Испаниягача бўлган халқларни бирлаштирувчи халқаро муомала тил бўлиб ҳисобланган.

Мусулмон маданиятининг ўзига хос хусусиятларидан бири илм ва китобга муҳаббатдир. Янги арабий жанр-адабнинг шаклланиши билан илмга бўлган иштиёқни қондириб, турли фанларнинг мазмунини оммабоп шаклда ифодалаш имкони яратилди. Таълим олиш худди қадимги Хитойдаги каби нуфузга эга бўлди. Мусулмон Шарқида маълумотли киши ҳокимиятнинг энг юқори поғонасига чиқишида оқсуяқлар билан тенг турган. Кўпинча Шарқ ҳукмдорлари саройида шоирлар, файласуфлар, илоҳиётчилар, тарихчилар, қонуншунослар, табиблар, мирзолар, мунажжимлар сарой хизматчиси сифатида маълумотли кишиларга катта эҳтиёж бўлган. Маълумотли киши грамматикани, риторикани, географияни, тарихни яхши билиши, кийинишни фарқлаши, шеър ёзиш қобилиятига эга бўлиши, ўз жойида аския, ҳикоя айта билиши, зарур бўлган. Турли хил таълим тизими: диний таълим берувчи мактаб ва мадрасалар, шунингдек, дунёвий таълим-хусусий мактаблар ривожланади.

Диний маданият умуминсоний маданият тараққиётининг энг муҳим даври ҳисобланади. Ўрта асрлар даврида давлатчилик, миллатларнинг янги шакллари вужудга келиши юз беради, ҳозирда муомалада бўлган тиллар шаклланиб, таълим ва фан тизими янада тараққий этади. Фаннинг турлари ва услублари замонавийлик касб этиб борди. А. Гумбольд айтгани каби, араблар «табиий фанлар ижодкори» бўлиб, улар тажриба ва мезон йўлига асос солдилар. IX-асрда мусулмон Шарқида расадхона қурилади; юлдузларнинг аниқ жойи белгиланган каталог тузилди; геометрия, триганометрия, оптика, алхимия, механика, тиббиёт, жуғрофия соҳалари бўйича кўплаб асарлар ёзилди. Улуғ аллома Ал-Хоразмий математиканинг янги тармоғи бўлган алгебрага асос солди. Буюк Шарқ олимлари Хоразмий, Фаробий, Ибн сино, Ибн Рушдий каби кўплаб аллома асарларидан Европанинг янги авлод олимлари таълим олди. Табиатни рационал англаш анъаналарни ўзлаштириб ва янада такомиллаштириб, XIII-асрда Р. Бекон индуктив мантиқ усулини яратади ҳамда илмий идрокнинг бош усули сифатида малака ва тажрибани тасдиқлайди.

VI-XVI асрларда бадий кадрияти юксак ёдгорликлар яратилди: Ал-ҳамродаги Сарой, қурдоба, Жазоир, Саммадра, Дехлидаги масжидлар, Реймс, Париждаги готика услубидаги соборлар, Истамбулдаги Авлиё София ибодатхонаси; ажойиб икона ва ҳайкалтарошлик

асарлари, каллиграфия ва китоб миниатюраси, айниқса Шарқда шеърият юксак даражада тараққий этади. Бу соҳаларда асосий ғоя яратувчилик, ҳаётбахшлик бўлиб, Муҳаббат ва Идрок ижтимоий тараққиётнинг бош ҳаракатлантирувчи кучи сифатида эътироф қилинади. Илоҳий ишқ ва пайғамбар шеърий санъат ва шоирларнинг асосий мавзуи бўлиб қолади. Бу жанрлар аниқ бадиий шакл касб этиб, кейинги асрлар бадиий маданиятининг мазмунини бойитди.

Бу даврнинг муҳим бадиий ютуқлари каторига аҳолининг барча қатламлари эътироф этган маданият қадриятларни қўйиш мумкин. Христиан ва Ислом динлари бой ва камбағални, кучли ва ожизни турли ирқдаги ва турли ижтимоий гуруҳларни бир-биридан ажратмайди. Барча эътиқод қилувчилар учун умумий ахлоқ мезонлари: мўминлик, тавба, яхши ва раҳм шафқатли бўлиш, гуноҳ қилмаслик кабилар мавжуд. Ўрта асрларда умум эътироф қилган ахлоқий меъёрларнинг мустаҳкамланиши умуминсоний ҳуқ ва ахлоқ мезонларини ишлаб чиқишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўрта асрлар маданиятининг кўп қиррали эканлиги юқорида таъкидланган эди. Бу давр маданияти ижодкорлиги жараёнида илк марта аҳолининг барча табақалари иштирок этиб, ҳар бир қатлам ўзининг маданиятини яратади ва ўз навбатида анъанавий маданият сифатида жамиятнинг маълумотли, юқори қатламининг маданиятигина намоён бўлади. Рухонийлар инсон руҳияти, рицарлар давлат ишлари билан машғул бўлдилар. Агар биринчиларнинг идеали бу дунё фароғатларидан батамом фориқ бўлиб мангу ҳақиқатга эришиш истаги бўлса, иккинчиларининг идеали келиб чиқиш нуфузи, баҳодирлик, собит сўз, бурч ҳақида қайғуриш, дунёвий жасоратларга ҳамиша тайёрликдир. Айни ана шундай рицарлик фазилатлари «Нибуллинлар кўшиғи» (Германия), «Роланд ҳақида кўшиқ» (Франция), «Сид ҳақидаги кўшиқ» (Испания) дostonлари ва турбадурлар лирикасида куйланган. Оддий халқ-деҳқонлар ва шаҳарликлар юқоридагиларга муҳолифатда эди. Деҳқонлар орасида христианлик қарашларнинг таъсири ўтабошлаган қадимги динларга хос тасаввур, анъана ва расм-русмлар сақланиб қолди. Деҳқонлар халқона маданиятнинг консеватизми туфайли дастлабки динларнинг худолари, афсонавий қахрамонлари ҳақида хикоя қилувчи (Исландларнинг «Кукилинлар ҳақида Сага», инглизларнинг «совулар»и, скандинавияликларнинг «Эдда»си) сингари қадимги эртаклар, асотирлар, кўшиқ, одат ва удумлар сақланиб келди. Шаҳар ҳаёти одамларда фаоллик, ҳисоб-китобда аниқлик, ишбилармонлик рационал тафаккур тарзини шаклланишига туртки берди. Шаҳарликлар орасида илм, маърифатга интилиш бошқа табақалар мезонларига танқидий ёндошиш руҳияти уйғонди. Ўйрик асарлар (Аи ҳақида роман), ихчам хикоялар (новелла, фабио, шванклар) да руҳонийлар ва рицарларнинг такаббурлиги, дангасалиги, нафсибузуклиги ҳажв этилди, шаҳарликларнинг саховати ва меҳнатсеварлиги улуғланди.

Ўрта аср Шарқи маданиятида табақавий субмаданиятлар эмас, икки йирик маданият-шаҳар ва кўчманчилар маданияти ажралиб туради. Шаҳар шароитида «Юсуф ва Зулайхо», «Лайли ва Мажнун», «Лубна ва Кайс» сингари дostonлар турли поэтик шакл ва жанрдаги (қасида, маснавий, ғазал, мадхия, рубоий маком) адабий асарлар, хикоя ва эртаклар тўпламлари, (1001 кеча эртаклари, Калила ва Димна) латифа ва ривоятлар яратилди. Миниатюра безагига бой китоблар, мусиқа санъати ва рақсининг хилма-хил жанрлари халқ орасида кенг тарқалди.

Кўчманчилар орасида турли мусиқа асбобларида куйга солиб айтиладиган (бахши ва оқинлар томонидан) халқ оғзаки ижодининг йирик бадиий шакллари- эпос, дostonлар яратиш устуворлик қилди. Шаҳар, рицарлик, дунёвий, монахлик ва сўфийлик каби субмаданиятларнинг пайдо бўлиши маданиятни сезиларли бойитди, янада ривожланишида кўплаб йўналишлар яратди ҳамда Ренессанс (Уйғониш) деб аталган юксак тараққиётга замин туғдирди.

Уйғониш даври тадқиқотчилар асарларида турлича баҳоланиб, турлича ёндошувларга сабаб бўлди. Хусусан, Уйғониш йўналиши умумжаҳон жараёни сифатида Хитойда VII-

VIII асрларда бошланиб, IX-XII асрларда Марказий Осиё ва Яқин Шарқни камраб олди, XIV-XVI асрларда Европада тақомилига етди. Шунингдек, тадқиқотчилар Уйғониш даврининг бош маслакдоши ҳақиқий гуманизм бўлганлигини бир овоздан эътироф қиладилар. Хитойда «инсонпарварлик» сўзининг синоними «жен», Шарқда «одамият» атамалари ҳисобланади.

Уйғониш даври маданияти- диний маданият тараққиётининг ва янги техника маданияти ривожининг кўприк боғловчисидир.

Таянч тушунчалар

Архаик маданият, анъанавий маданият, диний маданият, ақлий-мантикий тафаккур, ибодатхона иерахия, вассал, илоҳият, мадраса, расадхона, ибодатхона, иерархия, вассал, илоҳиёт, ақида, тахайюл, мадраса, расадхона.

Мавзуни такрорлаш бўйича саволлар

1. Архаик маданият деганда нимани тушунаси?
2. Архаик маданиятнинг асосий босқичлари.
3. Архаик маданиятнинг жаҳон маданияти тарихидаги ўрни.
4. Ўзбекистон ҳудудида топилган архаик маданиятнинг асосий намуналари
5. Диний маданият деганда, нимани тушунаси?
6. Диний маданиятнинг асосий белгилари ва кўринишлари.
7. Диний маданият маданий тарққиётнинг қайси даврини ифодалайди?
8. Диний маданиятнинг ўзига хослиги нимада?
9. Маданий тараққиётда христианлик ва исломнинг тутган ўрни.
10. Диний маданият элементларининг маънавий ҳаётга таъсири.
11. Диний маданиятнинг маънавий ва ахлокий қадриятларини тушунтиринг.
12. Диний маданият бағрида қандай субмаданиятлар амал қилади.
13. Ўрта асрнинг адабиёти, санъати ва меъморчилигига оид ёдгорликларни сўзлаб беринг.
14. Умуминсоний маданиятда диний маданиятнинг ўрни.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т. 1998.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т. 1999.
3. Алексеев В.П. История первобытного общества. М. 1990.
4. Бойназаров Ф. Антик дунё, Т. 1983.
5. Древние цивилизации. М. 1989.
6. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-қисм. Т.1992.
7. Романов В.Н. Историческое развитие культуры. (Проблемы типологии) М. 1991.
8. Тайлор Э. Первобытная культура. М., 1992.
9. Бахтин М. Творчество Ф. Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. М., 1990 г.
10. Грюнебаум Г. Очерки истории арабо-мусульманской культуры. М., 1988 г.
11. Гуревич А. Средневековый мир - культура безмолвствующего большинства. М., 1990 г.
12. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М., 1990 г.
13. Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М., 1982 г.
14. Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран зарубежного Востока. Т., 1991 г.
15. Суфизм контексте мусульманской культуры. М., 1989 г.

4-мавзу: Шарқ уйғониш даври маданияти

Маъруза режаси:

1. Уйғониш даври тушунчаси. Уни даврлаштириш масаласи.
2. Марказий Осиёда Уйғониш даври маданиятини белгилаган ижтимоий-сиёсий омиллар;
3. Шарқ Уйғониш даврини ривожланиш босқичлари, ўзига хос хусусиятлари.
4. Уйғониш даврининг Шарқ ва ғарб маданияти алоқаларида тутган ўрни.

Шарқ Уйғониши, Шарқ Ренессанси ҳақида гап кетганда турли соҳа олимлари-тарихчилар, адабиётшунослар, маданиятшунослар ва санъатшунослар бу масалага бефарқ бўлмаганларидек, қарашлар ҳам асосан иккига бўлинади. Уйғониш атамаси (итальянча-французча-Renaissans-Уйғониш) ни даставвал шу маданият соҳиблари-итальян гуманистлари ишлатганлар жумладан италиялик ёзувчи Ж. Бакаччо бу атамани Джотто ижодига қарата, «у антик санъатни уйғотди» деб биринчи бор ишлатган эди. Бутун бир даври англатувчи тушунча сифатида санъат тарихчиси Ж. Вазари (1511-1574 й.) тарафидан унинг «Машҳур санъаткорлар ҳаётидан лавҳалар» китобида (1550) тилга олинган. Бу тушунча биринчи пайтда антик маданият анъаналарини Италияда «минг йиллик ёввойиликдан сўнг» тикланишини англатиб, сўнгроқ илмий тадқиқотларда кенг ишлатила бошланди. Я. Бурхарт Уйғониш (Ренессанс) ни алоҳида типдаги маданият деб баҳолади. Масалага қизиқиш ортиб, илмий изланишлар кўпая боргани сайин Уйғониш тушунчаси, бу давр маданиятининг хронологик ва географик чегаралари, уни даврлаштириш хусусида зиддиятли, турлича фикрлар билдирила бошланди. Й. Хейзинг ўзининг «ўрта асрчиликнинг куз фасли» асарида Уйғониш даври-ўрта аср маданиятининг интиҳо даври деб ҳисобласа, бошқа олимлар Уйғониш даври янги давр маданиятининг бошланиши деб санайдилар. Кўпчилик олимлар Европа Уйғониш классик тарзда даврлаштириб у XIV-XVI асрларга хос деб билсалар, бошқалар Уйғониш маданиятини бир мунча илгарироқ XII аср – Каролинглар Ренессансидан бошлаб, Испания, Италия шимолидаги мамлакатлардаги (Шимолий Уйғониш) Уйғонишни XVII аср билан якунлайдилар.

1950 йилларнинг ўрталаридан эътиборан «Шарқ» Уйғониш даври масаласида жиддий мунозара баҳс кетди. Хитой маданияти тарихи таҳлилида академик Н. Конрад Уйғониш даврини қадимги, ўрта асрлар сингари инсоният цивилизациясининг барча минтақаларига хос умумбашарий ҳодиса деб қарайди. Умумжаҳоний жараён ҳисоблаган Уйғониш Шарқда (Хитой) VI-VIII асрларда бошланиб, ғарб сари силжиган ва XIV асрда Европа ҳодисасига айланган. Уйғонишнинг бундай талкинига қарши бу ҳодиса турли мамлакатларда минтақавий, айрим кўринишларда амал қилиши мумкин, лекин у умумжаҳоний феномен бўлиши мумкин эмас, деб ҳисобловчилар ҳам бор. Уйғониш даври Хитойда (Конрад), Курияда (Тэн), Эрон-Тожикистонда (Брагинский, Никитин), Ҳиндистонда (Целишев), Туркияда (Меллов), Арманистонда (Чалоян), Озорбойжонда (Гажиёв), Грузияда (Нуцубидзе, Натадзе) кечканлиги ҳақида айрим маълумотлар келтирилади. Айни чоқда ҳар икки қараш тарафдорларини Европа Уйғониш даврини мутлақо бетакрор ҳодиса деб қаровчи муаллифлар (А. Лосев, М. Петров) жиддий танқид қиладилар.

Ўзбекистонда Шарқ Уйғониш даври масаласи маҳаллий материалларни умумлаштирган ҳолда етарли ишланмаган. Марказий Осиё минтақасидаги Уйғониш ҳақида гап борганда IX-XII асрлар аввало хорижий маданият ва қарор топган исломий этиъқодга нисбатан ривожланган ва бойиган қадимий маданият негизида миллий Уйғониш деб қаралмоғи лозим. Марказий Осиё узоқ йиллик тарихида кўп босқин ва талончиликларни кўрди, уларга қарши озодлик ва мустақиллик учун кураш олиб борди. ҳақиқат шундаки, ҳар бир босқиндан сўнг миллий давлатчилик ва маданият тикланди.

Мустақилликка интилиш ғояси ва ҳаракати ўзга халқлар томонидан яратилган маданиятларни инқори эмас. Марказий Осиё маданиятида умуминсоний аҳамиятга молик жамики маданият ютуқлари ижодий уйғунлашганидек, айти пайтда минтақа маданияти бошқа халқлар маданиятларига самарали таъсир кўрсатди ва уларни бойитди.

Мавжуд адабиётлар ва фикрлар таҳлили асосида Марказий Осиёдаги халқлар Миллий маданий Уйғонишни уч даврга бўлиши мумкин:

1. IX-XII асрлар- араб босқинидан кейинги давр.

2. XIV-XV асрлар мўғул истилосидан кейинги давр.

3. XX аср боши ва ҳозирги давр колониал босқин ва Совет давридан кейинги сиёсий, миллий, маданий Уйғониш.

Мустақиллик ва миллий маданият Уйғониш ҳодисалари моҳиятан, ички жиҳатдан узвий боғлиқ бўлиб, бу ҳусусда акад. М.М. Ҳайруллаев шундай ёзади: «Мустақиллик ва Уйғониш, Мустақиллик ва юксалиш узвий боғлиқдир, у биздан ақл-идрокни, билимни, истедоду қобилиятни, фаолликни, куч-ғайратни талаб этади»¹.

Марказий Осиёда Уйғониш даври маданиятининг белгилари қуйидагича:

- дунёвий илмларга интилиш, дин ва диний билимларни жамият, инсонлар манфаати нуқтаи назаридан талқин этиш;

- Турли халқларнинг маънавий-маданий мероси ўтмиш маданий қадриятларидан (араб, эрон, юнон маданияти бойликлари) фойдаланиш;

- Табиатни, мавжуд ҳаётни, мавжудотни ўрганишга қизиқишнинг кучайиши, унинг сирларини очишга ва ундан фойдаланишга интилишнинг ортиб бориши, шу муносабат билан табиатшунослик илмларининг ривожланиши;

- Билишда ақлни мезон деб билиш, ақлий билиш, рационалистик усул, илмийлик ролининг ошиб бориши;

- Инсонга муҳаббат, унинг ахлоқий, ақлий хислатларини, қобилиятларини ўрганиш ва фазилатларини очиб беришга интилиш, мантиқ илмига катта эътибор бериш, комил инсонни тарбиялаш, етук фозил жамоа ҳақидаги фикрларни асослаб бериш;

- Диний тасаввур, диний таълимотлар ривожда диний-ахлоқий мавзунинг устунлиги, инсон ҳулки, манфаатларининг диний ғояларда етакчи мавзуга айланиши, ички маънавий камолот, Оллоҳга субъектив ички мукаммаллашув, маънавий-руҳий кўтарилиш, юксалиш ёрдамида эришув ва унинг сифатларига муяссар бўлишга қаратилган фаолият;

- Оғзаки ва ёзма сўзга катта эътибор, унинг ижтимоий-ахлоқий қудратини қуйлаш, таърифлаш, шеърият, филология, бадиий маданиятнинг юксак ривож, сўз санъати, риторика билан шуғулланиш маданийликнинг муҳим белгисига айланиб қолиши.²

IX-XII асрларда Марказий Осиё минтақасида маданият юксалиши парвоз босқичга чиққанлиги тўғрисида гап борар экан, айти шу ҳудуд жаҳонни ҳайратга солган буюк мутафаккирларни етиштириб берганлиги, илм-маърифат, бетакрор кашфиётлар бешиги-тарихда «Мусулмон маданияти», «араб маданияти» деб номланган тушунчалар билан баҳолангани бежиз эмас. ўрта аср тарихчилари ва сайёҳлари ушбу даврда Марказий Осиёда иқтисод, савдо ўсганлиги, кўркам шаҳарлар қад кўтарганлиги, илм-маърифат гуркираб ривожланганлиги ҳақида маълумот берадилар. Монументал меъморчилик, тасвирий санъат, мусаввирлик ва мусиқа санъати бекиёс даражада ривожланган, кутубхоналар фаолият кўрсатган³. Ўша пайтда «Бухорода баланд тош деворлар билан ўралган саройлар, турли расмлар билан безатилган меҳмонхоналар, моҳирлик билан барпо этилган боғлар, хиёбонлар, ховузлар» мавжуд бўлганлиги ҳақида манбаларда қайд этилади. Абдул Вафо ал Бузжоний ўзининг «Геометрик қоидаларнинг ҳунармандларга керакли томонлари ҳақида» асарида турли геометрик усуллар ёрдамида ҳар хил нақшлар, бино безаклари яшаш йўллари, қурувчи усталарнинг тажрибалари, бадиий усуллари ҳақида

¹ Ҳайруллаев М. ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти., Т., 1994 й., 14-бет.

² Ҳайруллаев М. ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти.-Т., 1994 й., 71-72 бетлар.

³ Пугаченкова Г. Ремпель П., История искусства Узбекистана. Т., 1965 г. 121 стр.

ҳикоя қилади. Бошқа манбаъларда бу даврдаги тасвирий ва мусаввурлик санъати, хусусан портрет чизиш ҳақида маълумотлар келтиради¹.

Археологик қазилмалар ва қўлёзма манбаълардан маълум бўлишича ўша даврда мусиқа ва мусиқашунослик ҳам кенг ривож топган ва у математика илмининг таркибий қисми саналган. Мазкур даврнинг буюк олими Абу Наср Фаробий мусиканинг назарий асослари, куйлар, асбоблар, мусиқа маданиятининг мезонлари, атамалари таҳлилига бағишланган «Катта мусиқа» китобининг муаллифидир. («Китоб ал мусиқи ал Кабир»). ўрта аср мусулмон шарқи мусиқа назариясига бағишланган ушбу китоб 2 қисм, 3 китобдан иборат бўлган. Фаробий «Катта мусиқа» дан ташқари «Мусиқа ҳақида сўз», «Ритмлар тартиби ҳақида китоб», «Ритмга қўшимча қилинадиган силжишлар ҳақида» асарларининг ҳам муаллифидир.²

Уйғониш даври маданиятининг буюк намоёндалари ўз ижод, изланишларида бевосита қадимги маданият меросга таяндилар. Аввалги маърузада Марказий Осиё халқларининг қадимги юнонлар, римликлар, месопотамияликлар, ҳиндистонликлар ва хитойликларнинг маданияти билан яқиндан таниш бўлганлиги, бу тилларни яхши билганликларини қайд этган эдик. Юртни харобага айлантирган, маданий ёдгорликларни хонавайрон қилган, илм аҳллари кувғин этган (Ибн Кутайба) араб босқинига қарамай, қадимги бой маданият изсиз йўқолмади. Ислом бутун маданиятга, тилга, удум-анъаналарга маълум даражада ўз таъсирини ўтказган бўлсада, унинг моҳияти ўзгармади. Бу халқимизга хос эзгулик, меҳр-шафқат, инсонпарварлик, ҳайр-мурувват, оққунгиллик, бағрикенглик, илмга ташналик, ўзга халқларга ишонч эҳтиром фазилатларидир. Юнон, Ҳинд, Хитой маданиятини жуда яхши билган Марказий Осиёнинг илм аҳлигина ўзга халқларни бошқалар маданияти билан яқиндан таништириши мумкин эди. Шунинг учун ҳам машҳур математик ал-Хоразмий ҳиндларнинг ҳисоб тизимини, Фаробий Юнонистонлик Арастунинг фалсафий таълимотини, Ибн Сино Гиппократ тиббиётини янги даврда янги босқичга кўтарди, имом ал-Бухорий исломий таълимотни асослади Муҳаммад Пайғамбардан кейинги иккинчи шахсга айланди.

Уйғониш даврида миллий маданиятни юксалтиришга эътибор давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Мустақилликни қўлга киритган Сомонийлар шажарасининг биринчи ҳукмдорлари миллий маданий қадриятларни барқарор этмасдан туриб тўла давлат мустақиллигига эришиш мумкин эмаслигини англадилар. Жумладан, она юрт мадҳи бу даврда шу даражага кўтариладик, зардўшгийлик эсланмай қолди. Араб ёзувида бадий ижодни таъқиқламаган ҳолда, сомонийлар оддий халқ англайдиган тилда ёзган муаллифларни тўла қўллаб-қувватладилар. Сомонийлар нафақат адабиёт аҳлига, барча олимларга ҳомийлик кўрсатиб, Шероз кутубхонаси билан рақобат даражасида бўлган улкан кутубхона асосладилар. Улуғ аллома ибн Синонинг хотирлашича, кутубхона кўпхонали бўлиб, хоналарнинг бирида араб китоблари, шеърлари бошқасига фикҳга оид китоб таҳланган. Шу тартибда ҳар бир хонада фаннинг маълум соҳасига доир китоблар жамланган.

Китоб ёзишнинг кучайиши, ҳаттотлик санъатининг, уни безаш, нақшлар билан кўркем қилиш мусаввирлик санъатининг ривож топишига олиб келган.

Умуман бу даврда қўлёзмаларни кўчириш, тайёрлаш, тўплаш маданий ҳаётнинг муҳим соҳасига айланган. Маълумки, асар фақат қўлда бир нусхадангина ёзилар эди. Босмахона эса бир неча асрдан сўнггина пайдо бўлган. Ёзилган асарни нусхасини кўпайтириш, бошқаларга етказиш, ундан нусха олиш зарур эди. Шунинг учун нусха кўчириш, асарни кўпайтиришга катта эътибор берилди. Аста-секин махсус нусха кўчириш санъати ва хунари шаклланди, шу туфайли бир жойда ёзилган асарларни бошқа шаҳар, ўлкаларида тарқатиш имкони вужудга келди.

¹ Култура Среднего Востока, Городостроительная архитектура, Т., 1989 г. 191 стр.

² хайруллаев М., ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994 й. 31 бет.

Махсус нусха кўчириш билан шуғулланувчилар, хусни хат соҳиблари пайдо бўлиб, улар буюртма ёки сотиш учун асарлардан нусха кўчириш билан шуғулланганлар. Китобдан нусха кўчириш, китоб савдосининг кенг йўлга қўйилиши ҳамда маърифат аҳлини тинимсиз фаолияти туфайли Бухоро, Самарқанд, Марв, Нишопур, Бағдод, Дамашк сингари шаҳарларда катта кутубхоналар вужудга келди. Бозорларда китоб расталари кўпайди, китоб савдоси, уни тарқатиш билан шуғулланувчилар фаолияти кенгайди. Марказий Осиёга Бағдод, Миср, Эрон ва Испаниянинг турли шаҳарларидан қўлёзмалар келтирилиб, юртдошларимизнинг қўлёзма асарлари бошқа ўлкаларга олиб кетиладиган бўлди¹.

Таянч тушунчалар

Уйғониш даври, Ренессанс, Муслмон маданияти, қорахонийлар, Самонийлар, миниатюра, мусаввирлик, хаттотлик, қўлёзма.

Мавзунини такрорлаш учун саволлар

1. Уйғониш даври тушунчаси ва Шарқ уйғонишининг ўзига хослиги.
2. IX-XII асрларда Марказий Осиёда маданият раўнақининг омиллари.
3. Уйғониш даври маданиятининг асосий белгилари.
4. IX-XII асрларда Ўзбекистон ҳудудида амал қилган илмий маърифий марказлар.
5. Марказий Осиё мутафаккирларининг Араб дунёси ва жаҳон маданияти ривожига қўшган ҳиссаси.
6. IX-XII асрларда адабиёт ва санъатнинг гуллаб яшнаши.
7. IX-XII асрларга оид машҳур меъморилик ёдгорликлари.
8. Ҳозирги даврда маданий меърос ва ўтмиш анъаналарини тиклаш юзасидан амалга оширилаётган асосий тадбирлар.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият, Т., 1994 й.
2. Художественная культура Средней Азии. IX-XIII веков, Т., 1983 г.
3. Пугаченкова Г.А. Очерки искусство Средней Азии. М., 1986 г.
4. Мерос. Т., 1991 й.
5. Хайруллаев М.М. Ўрта Осиёда илк уйғониш даври маданияти. Т. 1995
6. Баҳодиров Р. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий. Т.1995 й.
7. қайюмов А. Абу Райхон Беруний. Абу Али Ибн Сино. Т., 1987 й.
8. қайюмов А. Аҳмад-ал Фарғоний. Т. 1991 й.
9. Ҳамидов Ҳ. қирқ беш аллома ҳикояти. Т., 1995 й.
10. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993 й.
11. Абу Райхон Беруний. қадимги халқлардан қолган ёдгорлиқлар I-жилд Т., 1968 й.
12. Низомулмулк. Сиёсатнома. Т., 1997 й.
13. Хўжа Самандар Термизий. Дастур-ул-мулк. Т., 1997й.
14. Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Т., 1993 й.
15. Ватан тарихи Т. 1997 й.
16. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Т. 1991 й.
17. Усмон Ориф. Баҳовуддин Нақшбанд ва унинг таълимоти ҳақида. Т. 1993 й.

¹ Хайруллаев М., Ўрта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994 й., 33 б.

5-мавзу: Техноген маданият: унинг моҳияти. (XVI-XX асрлар)

Маъруза режаси:

1. Техноген маданиятининг шаклланиши.
2. Замонавий маданиятда техниканинг аҳамияти.
3. Оммавий маданият.

Техноген маданиятининг шаклланиши.

Замонавий маданиятни техникавий, техника ҳукмдорлиги, дунёвий-электрон ёки ахборот маданияти деб атайдилар. Бундай муносабат ҳозирги маданиятда фан ва техниканинг ўрни муҳимлигини курсатади.

Фан ва маданиятдаги янги йуналиш шаклланишининг бошланиши уйғониш даври билан боғлиқ. (XIV-XVI асрлар). Уйғониш-Европа маданияти тарақиётидаги муҳм давр бўлиб, даврий жиҳатдан урта асрларга мансуб.

Киска вақт ичида урта асрлар жамиятида моддий маданият ва технологиялар ўзгариб кўплаб муҳим илмий кашфиётлар килинди. Буюк географик кашфиётлар диний «дунё кифасини» узгартирди, ақлий ва иктисодий ҳудудни кенгайтириб жаҳон савдосини вужудга келишига сабаб бўлди.

Жамиятдаги шахарликлар орасида «гуманизм» деб номланувчи янги гоя шаклланд. Бу ном инсон ҳақидаги янги дунёвий фандан (*studia humanitatis*) келиб чиққан бўлиб, илгариги «илоҳият ҳақидаги фанни» (*studio divinus*) астасекин сиқиб чиқарди. Инсонпарварлик гояси қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Табиат қонунларини – «табиий-мувофиқ» тамойили асосида тушунтиришга асосланиш;
2. Инсонни муаммолар маркази қилиб олиш (антропоцентризи) – инсонга табиатнинг тожи сифатида қараш;
3. Ақлий тафаккур (Роционализм) – инсон идрок ва заковат орқали атроф муҳитни, ўз ўзини билади деб ҳисоблаш;

Инсон нимаси билан ердаги бошқа барча нарсалардан фарқ қилиб ҳудода яқинлаша олади, инсон қандай фазилатларга эга? Инсонпарварлик гояларининг ривожланиши дунё ва инсоннинг диний концепцияси бузулишига ва XVIII асрда инсон шахсининг ўзини қадрлаш ҳақидаги таълимоти пайдо бўлишига олиб келди. Гуманистлар ўз таълимотининг ишонч мезони деб эмпирикажриба ва рационаликни ҳисоблади. Бу ҳулоса уларни черковни Реформация қилиш (М.Лютер, Ж.Кальвин), утопик социалист (Т.Мор, Т.Кампанелла) ва ижтимоий прогматизм (Н.Макиавелли) каби гояларни Назарий асослашга олиб келди.

Антропоцентризм, рационализм, социантизм Уйғониш даври маданияти яратган асосий қадриятлар кейинги асрлар Европа маданияти асосини белгилайди. Унинг кенг ривожланиши натижасида XVII асрда «Илмий нкилоб», XVIII асрда Маърифатпарварлик гояларининг тарқалиши ва саноат иккилоби бошланишга, ниҳоят, XIX-XX асрлар давомида маданиятнинг классик техникавий шаклидаги ютуқларга олиб келди.

XVII асрда илмий инкилоб математика ва механикада содир бўлиб, аниқ фаннинг икки йуналиши, яъни, аксиоматик ва тажрибавий фаолиятлар бирлашди. Замонавий фанда эксперимент (тажриба) билишнинг усули ва қуроли сифатида назарий фаннинг антик ва урта асрлар шаклида тубдан фарқ қилади.

Фаннинг шаклланиши ва секин-аста жамият ҳаётига муҳим асос бўлиб кириши янги давр кишисининг турмуш тарзи, фикр йусини, тафовутли кифаси сифатида

рационализмининг пайдо булишига сабаб булди. Рационализмнинг кенг кламда намоён булиши XVIII асрдаги маърифатпарварлик ҳаракати билан боғлиқ, барча бахтсизлик ва ноҳақликдан инсониятнинг азият чекиши билимсизликдан эканлигига, фақат маърифатли халқ ва унинг ҳукмдори «Озодлик, Тенглик, Кардошликни» урнатишга маърифатпарварлар ишонганлар. Маърифатпарварлар вакили Д.Дидро ва Д.Аламбер «Фан, санъат ва ҳунармандчилик энциклопедияси»ни нашр қилиши катта маданият ютуғи булди. «Энциклопедия» нафақат инсониятнинг муҳими илмий ютуқларини тартибга солди, балки янги маданий кадрларни тизимини ҳам тасдиқлади.

XVIII асрда илмий билим ҷамият онгини бутунлай янги сифат даражасига кутарди. Фан инсоннинг маънавий ҳаётига, чуқур кириб бориб унинг маданиятига мазмун бағишлади. Кишиларнинг-табақавий, миллий-ирқий ёки бошқарқларидан катъий назар барча учун бир хил моҳият касб этди.

Европа ва Шимолий Американинг кўплаб мамлакатларида XIX асрнинг урталарида индустриаллаштириш ёки саноат бурилиши низоҳасига етди. Рационализм ва утилитаризм (манфатпарастлик)нинг маданиятдаги белгилувчилик ўрни фан ва техника тараккиётига янги туртки берди. Оддий тукув дастғоҳи, «Женни»дан Ж.Уаттнинг буг машинаси (178 йил) ва Р.Фултоннинг буг кемаси, стефенсоннинг паровозидан (1814 йил) биринчи ер ости темир йули (1863 йил) утмиши инженерлик фикрининг усишини курсатди. Буг ва электрлаштириш, телефон ва телеграф даври, астронимия, геология, биология, химия соҳаларида ажойиб кашфиётлар бўлган вақт инсоният маданиятини янги босқичга кутарди. XIX асрда 248527 та кашфиёт макон, замон ва материя устида техника ҳукмронлигини чексиз усганлигидан далолатдир.

Цивилизациянинг усиши дастлаб макон ва замонга ҳос кечди: Инсоннинг маънавий дунёси утмишнинг янги ҳудуди ва янги «катлами»ни узлаштира бошлади. Билишнинг майдони чуқурлашди ва кенгайди, бироқ, шу билан бирга замон ва маконни янчувчи янги усуллари ҳам пайдо булди: инсон янги техника воситасида улкан фазовий вақтни қисқа муддатда босиб утиб, ер юзининг хоҳлаган жойида булиши мумкин. Дунё янги киёфа касб этди.

XIX асрда техноцентриқ дунёқараш кенг тарқалиб, кишилар ўз ҳаётини илмий асосда қуришга ўрина бошлади. Инженерлик фаолияти тамойиллари табиат ва ҷамият ҳаётига кенг ёйилди. Инсоннинг турмуш жараёнидаги бунёдкорлик, тирикчилик ташвишлари ўрнини бундан бўён ихтирочилик, техника ижодкорлиги, эҳтиёжларни кондирувчи техника воситалари яратиш эганланди. Табиат инсон маданият қаби тушунчалар талқини сезиларли узгарди. Табиат материал ва энергиянинг битмас-туғанмас манбаи, универсал омборхонага айланиб қолди, ҳатто табиат сирларини ута чуқур англаш ҳам унга яқинлашиш дегани эмас, балки аксинча қандайдир узок бегоналиқни фақат техник ёндошувни билдирди. XIX аср инсонга «Қоинот сардари», «барча нарсалардан юқори» ёрлигини берди. Инсон кўпроқ «меҳнат агрегат», «физик-қимйёвий унсурлар мажмуи», «маймунга турдош маҳлуқ», «турли меҳнат қуроли тайёрловчи Қамо фабер» қаби сифатлар билан атала бошланди.

XIX асрда техника тараккиёти ғайриқонуний равишда маданиятнинг бутун ривожини бир хил қолипда улчаши ҷамият фикрида иқтисодий омилларнинг аҳамияти ошувига олиб қелди. Бу эса оламни техник узлаштириш суратлари сезиларли усишига сабаб булди. Оқибатда тараккиётнинг бутунлай ва шубҳасиз усиш жараёнида цивилизация бутунлай ҳалок булиши мумкин (Й.Хейзинг). Бу муаммолар XX асрда яққол қузга ташланди.

XX асрда техника сурати ҳаддан ташқари усди. Кейинги юз йилда ер юзида саноат ишлаб қикариши 50 мартадан ошди, бу усишнинг 4/5 қисми 1950 йилдан кейинги даврга тўғри қелди. Ҳақли равишда XX аср инсоният тарихига илмий-техника инқилоби асри булиб қирди. Инсонларни ҳозирги вақтдаги таъсир қучини табиатнинг

энг бешавкат кучлари билан тенг куйиши мумкин. Шунинг учун ҳам хусусан XX асрда техника муаммаси ва унинг маданиятдаги ўрнига олимлар ўз эътиборларини алохида қаратдилар.

Техника сўзининг ўзи махорат, санъатни англантиб, ишлаб чиқаришга боғлиқ ёки боғлиқ бўлмаган фаолиятни амалга ошириш учун кишилар яратган воситалар йиғиндиси уни белгилайди, ёки англатади. Инсонлар жамияти пайдо бўлиши билан амалда техника пайдо бўлди, дастлаб кишининг меҳнат фаолиятида ёрдам берувчи меҳнат курали сифатида кейин, ҳар-хил мақсадларда ишлатиладиган техникаларнинг бошқа турлари вужудга келди

Техниканинг хусусиятлари

1. Тенника суний равишда, кишилар тамонидан табиатни узгартириши натижасида яратилиб, оқибатда, олдиндан яралган идеал андозалар моддийликда мужассамланади ;
2. Техниканинг оммавий хусусияти- у аввало кишиларнинг амалий эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлиб, шу эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади;
3. Техниканинг муҳим предметларидан бири рационаллик хисобланади, маълум «масвп» доирасида у ёки бу техника қурилмасини маълум қадар тезроқ ишлаб чиқишга муржалланади.

Технодетерминистик концепция техникани ҳар доим инсонга ижобий таъсир қўлатишини асослайди.

Техникани оптимистик баҳолашда технократик назария қатта аҳамиятга эга. Технократия – жамиятдаги шундай кучки, у жамиятнинг техник-технологик таракқиёти истикболи хусусидаги илмий башоратида нуфузли илмий ҳулосаларга таянади.

Техника ахлоқий жиҳатдан мустақил олам эмас, унинг мажмуи хусусиятида жамиятнинг қадрият тўзилмаси намоён бўлади.

«Техника-инсон» зиддиятларини бартараф қилиши янги типдаги инсоннинг шаклланишига боғлиқ бўлиб, бу маданиятдаги биосферик тамойилларини ҳисобга олувчи, табиат ва инсон муносабатларини уйғунлаштиришга ҳаракат қилувчи маданиятнинг бош муаммоларни оқилона ҳал қилишни таъминловчи сифатга эга бўлган янги инсондир.

Биосферик тамойилнинг асосчилари В. И. Вернадский, К.Э.Циолковский, А.Л.Чижевский бўлиб, бу назария Д.Ж.Форрестр, Д.Медоуз, М.В.Месарович, Э. Пестеле, А.Печен каби Рим клуби олимларининг асарларида такомиллаштирилди. Биосферик тамойил Ернинг эволюциясини умумий геологик, биогеник, ижтимоий ва маданий жараён сифатида қарайди, планетанинг коэволюция асосида табиий ва сунъий ҳамкорликда ривожланиши зарурлигини қўлқўлади.

1980 йилларда эътиборан замонамиз илм-фани табора экологиялашмоқда. Дастлабки пайтларда экология ҳайвонот ва усимлик дунёсининг атроф муҳити билан боғлиқлик алоқаларининг тадқиқ этган бўлса, сунгрок бир бутун тарзда Ернинг экотизими, биоценози, биосферани ургана бошлади. 1970 – йиллардан экология жамияти ҳаётидаги жараёнларни урганишга киришди. Инсоният жамияти билан уни ураб турган табиий иқлимий, социал-маданий муҳиднинг алоқадорлиги муаммоларини урганувчи социал экология шаклланди. Экологиянинг табиий ва социал муҳити инсон унинг генофонди, одамни бугунги оламга мослашиши жараёни хусусиятларининг тадқиқ этувчи мустақил тармоғи «инсон экологияси» вужудга келди.

Табиий ва социал, табиий ва сунъий жараёнларнинг ўзаро таъсир алоқадорлигини оптималлашувини экологик маданиятни бошланиши деб ҳисоблаш мумкин. Бу

инсоният тамонидан табиий ва сунъий икки тизимнинг танг ҳукулигини тан олиши демакдир. Айниқса бу кишлоқ хужалик соҳаси учун уга аҳамият касб этади. Ҳозирги замон кишлоқ хужалиги учун маҳсулдорлик ва товар ишлаб чиқариш асосий стратегик мақсад эмас, гап экология қонуниятларига мувофиқ табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, атроф муҳитни асрашдан иборат. Саноат ишлаб чиқариш учун экологик табиат ресурсларига тежамкорлик асосида ёндошиш имкониятини берувчи техника ва технологияни яратишдангина иборат бўлмай айти пайтда, инсоннинг мавжудлиги ва яшаш муҳити-биосферани асраш, қайта тиклашдан иборатдир.

Оммавий маданият.

XX аср урталарида фан ва техника тарақиёти кучли ахборотлар йиғимини пайдо қилди. Оммавий ахборот воситалари (ОАВ)-матбуот, кино, радио, телевидения, компьютер алоқаси замонавий соҳмаданият жараёнида салмоқлиқ ўринни эгаллай бошлади. ОАВ ёки бунинг бошқача mass media деб ном олган тури ахборот узатишдаги каналларнинг қўпчилиги, тезлиги ва узок ишлаш билан улкан ҳажмдаги ахборотларга эга бўлмоқда 1940-50 йилларда Г.М.Макмозн асарларида оммавий коммуникация биринчи марта маданиятнинг янги типи ва кишиларнинг ижтимоий муносабатидаги мутлақ янги тип сифатида таърифланди.

Унинг фикрича бу восита инсонларнинг ахборот олишидаги рақобат кўрашида қудратли кучга айланади.

ОАВ электрон техника ва йулдош алоқаларидан фойдаланиб, кишиларни ижтимоий ҳодисалар ва маданий бойликларни бир вақтда идрок қилишга ундайди. Г.Э.Макмозн таъкидлаганидек «ҳаммабон ва омма ёктирадиган янги дунёвий электрон маданияти» шаклланимоқда.

Оммавий маданиятнинг кифоиси қуйдагича;

1. У миллати, ёши, жойи, ижтимоий хусусиятларига боғлиқ бўлмаган оммавий истеъмолчиларга эга бўлади.
2. Бу маданиятдаги Намуналарни яратган жараённинг ўзи оммавий хусусият касб намоён қилади, яъни унда юз минглаб кишилар банд бўлиб, уларнинг «матбуот кироли», «Буюк шоу тамошачилари», «кино, ТВ, эстрада юлдузлари» бўлади. Оммавий маданият кишиларни ҳаётини бефарқ қўзғувчи тамошабинга айлантиради, узлари ҳам мавжуд ҳаётни гуё сароб каби тасаввур қиладилар.

Ортега Гассет оммавий маданиятнинг таъсир доирасини таҳлил этиб, омма ўзига, шахсга ухшамай қолиши, кимки бошқаларга ухшамас, шулардек фикрамаса таҳликада қолишини айтиб, «Омма бу йурма-йуналишсиз оқим билан сузаётган одамлар, шунинг учун улар қобилият имкониятлари катта бўлишига қарамай, ҳеч нарса яратмайди. Оммавий одам ахлоқдан маҳрум, чунки унинг моҳияти, онги бурчига итоатдадир», деган эди.

Оммавий маданият умумий истеъмолчилик эҳтиёжи билан боғлиқ. Бунинг асосида истеъмол талаб товар сифатида харидоргир бўлиш маънавий эҳтиёжи ётади. Оқибатда ҳозирги замон маданиятдаги маънавий қадриятлар тор доирадаги эҳтиёжларни қондириш воситасига айланди. Маданиятнинг чуқур маъно-моҳияти, хотира чексизлиги «одатли», «умумий» кимматлар билан ҳақиқий ижод аввалдан маълум, мавжуд намуна асосидаги «асарлар» яратиш ва ишлаб чиқариш (кино сериаллар, саёз ТВ ва адабий асарлар) билан алмашинади. Шахс ўзининг ижодий қобилияти миллатидан айрилиб, тайёр «маданий маҳсулотлар» истеъмолчисига айланиб қолади. Хусусан ёшлар учун оммавий маданиятни ҳатарли оқибатларини Президентимиз бир неча бор қайд этган эдилар. Жумладан «Фидакор» газетаси муҳбирининг саволларига жавобларида; «Дунёда бир қарашда беозор, сиёсатдан холи бўлиб туюлган шундай

мафкўравий таъсир воситалари ҳам борки, уларга кунда етарлича этибор беравермаймиз», деб кейинги йилларда қўплаб намоёниш этилаётган жангарлик филмлар ялонгоч аёллар ёшлар рухиятига салбий таъсир курсатганлигини улар инсонни узлигидан, тарихидан, маданияtidан жудо этишга қаратилганлигини такидлаб, ҳар қандай касалликни олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қиланади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкўравий иммунитетини қучайтиришимиз зарур деб курсатади.

Таянч тушунчалар

Техноген маданият антропоцентризм, рационализм, утилитар, эмпирик, техноцентрик, технодетерминистик, оммавий маданият, мафкўравий имунитет.

Мавзуни такрорлаш учун саволлар

1. Қадимги Шарқ маданияти вужудга қилишининг шарт-шароитлари.
2. Қадимги Шарқ ва Ғарб маданиятлари ривожланишидаги ўзига хослик нимада?
3. Қадимги шарқликларнинг дунёқараши ва тафаккуридаги фарқли жиҳатлари.
4. Қадимги Шарқ ва антик даврда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., 1998.
2. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли. М., 1989.
3. Вейнберг И.П. Человек в культуре Древнего Ближнего Востока. М., 1986.
4. Древние цивилизации. М., 1987.
5. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизация на Востоке. М., 1979.
6. Конрад Н.И. Запад-Восток. М., 1972.
7. Литература Древнего Востока М., 1984.
8. Ольденбург С. Культура Индии. М., 1991.
9. Оппенгейм А.Л. Древняя Месопотамия. М., 1980.

6-мавзу: Россия истилоси ва мустабид шўро давлати даврида ўзбек халқи маданияти

Маъруза режаси:

- 1. Марказий Осиёда мустақил хонликларнинг вужудга келиши ва маданиятнинг ахволи.**
- 2. Мустақил хонликлар ва амирликнинг ўзаро маданий алоқалари. Марказий Осиё маданиятига Рус ва дунё маданиятининг таъсири.**
- 3. Маданий ва маънавий қадриятларнинг сиёсийлашуви. Миллий ўзликни англаш ва қатағонлик**
- 4. Миллий маданиятга ёд хусусиятларни киритилиши ва унинг оқибатлари.**

Марказий Осиёда темурийлар даврида маданият классик даражаси билан дунёга машхур бўлди. Шайбонийлар ва Ашгархонийлар даври (XVI-XVIII асрлар) да мамлакат феодализмнинг мураккаб жараёнларини бошдан кечирди. XVI асрда хунармандчиликнинг ривожланиши транзит ва ички савдонинг кенгайишига ёрдам берди. Бу даврда хунармандчиликнинг 60 дан ортиқ тури мавжуд эди. Марказий Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Балх, Россия, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан совда-сотик дипломатик алоқада бўлган. XV-XVI асрларда Мовароуннаҳрда илм-фан анча ривожланди. Адабиёт, тарих, меморчилик ва тасвирий санъат ўзига хос ривожланиш босқичини босиб ўтди. Ҳасан Бухорий Нисорий (1566) нинг «Музаққир ул-аҳбоб» ва Мутрибийнинг (1604) «Тазкиратуш-шуаро» номли адабиёт антологияси бунинг яққол ифодасидир. Бу қомусий антологияда юздан зиёд адабиёт арбобларининг ижодлари ва таржимаи ҳоллари ўрин олган. Мамлакатда хунар ва савдо ишларининг ривожланиши илм аҳлининг ижтимоий доираси кенгайишига таъсир кўрсатди. Мутафаккир Зайниддин Восифий 1512 йил Самарқандда бўлганда базми мушоираларда қосиб, шоирлар, савдогарлар ва оддий кишиларнинг маъракаларда фаол қатнашиб турганлигини баён қилади. Уларнинг аксарияти шеър ёзиб турганлиги ўша давр табақаларининг маданий жиҳатдан юксак савияда эканлигидан далолат беради. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти шундаки кўплаб адабий ва тарихий асарлар ўзбек тилида ёзилди. Муаллифи номаълум «Нухратнома» Муҳаммад Солихнинг «Шайбонийнома» асарлари ўзбек тилида ёзилган. Бундан ташқари машхур тарихчи Шарофиддин Али Яздийнинг тарихий асарлари хусусан «Зафарнома»си, Улуғбекка бағишланган «Мунтахаби жоме ва товориҳи шоҳий» деган асарлари ўзбек тилига ўтирилди. Шайбонийлар даврида фаннинг қатор тармоқлари ривож топди. 1693 йилда Амин Аҳмад Розий «Ҳафт иқлим»- етти иқлим деган жуғрофи-биологияга оид луғат тузади. Унга Мутрибийнинг дунё харитаси илова қилинади. 1541 йилда Муҳаммад Ҳусайн ас-Самарқандий тиббиёт ва фармакологияга оид илмий асар ёзади. У кўз табиби шоҳ Али ибн Сулаймон Наврўз Аҳмаджон ҳузурида ишлаб, касалликлар ҳақида «Табиблик дастурул-амали» рисоласини битади. Мусиқа илмига оид бухоролик Навкабийнинг асари ҳам XVI асрда бу санъат ривожидан дарак беради. Бундан ташқари хаттотлик санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Султон Али Машҳадий, Мир Али Ҳирвий, Маҳмуд Али Шикобий каби хусни ҳат усталари ҳам ижод қилган. 1586 йилда Дарвеш Муҳаммад Бухорий каллиграфия санъати назариясига оид асар ёзади. Шунингдек кўплаб қўлёзмалар миниатюралар ва суратлар билан безатилди. Тарихий ва адабий асарлардан «Фатхнома» Тарихи Абулхайрхоний, Навоийнинг асарлари шулар жумласидандир. «Миниатюраларда Марказий Осиё моддий маданияти акс эттирилади ва рассомлар воқеликни реалистик тасвирлашга интилади. Жалолиддин Юсуф, Келди Муҳаммад ва бошқалар рассомчилик санъатига улкан ҳисса қўшади.

Хонликлар даврида қурилиш иншоотлари турлари янада такомиллашади, кўплаб жамоат бинолари (карвонсаройлар, кўприklar, сардобалар, ҳаммом, тим ва бошқа савдо расталари) қурилади. Монументал биноларнинг тарихи, кифаси ўзгаради, хунармандлар уюшмалари вужудга келади. Бухоро шаҳри баландлиги 10 метрли девор билан ўралиб, шаҳар дарвозалари қурилди, йирик бинолар қуришда (Миср Араб мадрасаси, Хўжа

Зайниддин масжид-хонақоси) халқ меъморчилиги анъаналаридан фойдаланилди. Шаҳар ташқарисида ҳам монументал бинолар (Чорбақр) қурилди. Жомеъ масжидлари сарой каби серхашам қилиб, мадрасалар пештоқли, минорали тарзда қуриб, ховлилари тўрт томондан айвон ва хужралар билан ўралди. Бухоро ва Тошкентдаги Қўқалдош мадрасалари бунга гувоҳлик беради.

Бинолар безашда майда ўсимлик-нақшли парчинлар ишлатилди. Деворларга гул териш каби Темурийлар давридаги усуллар ривожлантирилди. қабр тошлари ясада юксак бадиий даражада тошларга ёзувларни ўйиб битиш ривожланди. (Шайбонийхон қабр тоши ва Чилдухтаронда Абу Саид қабрига қўйилган тошлар). Хуллас, бу даврнинг кўпгина бетакрор маданият соҳалари ўз сирларини мукамал сақлаб келмоқда.

Марказий Осиёда хонликлар ва амирлик ўртасидаги низолар бўлиб турсада, маълум даражада деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ давом топди. Фан, адабиёт, санъатнинг ривожланиши кўпроқ сарой доирасида бўлиб, ҳам диний, ҳам дунёвий асарлар ёзилди. Гарчи ўз даври тарихнавислиги ўша хонлик ва амирликдаги сиёсий воқеалар салномасини ифодалайди, ўша давр руҳи акс этганлиги билан тарихий аҳамиятга эга. Муҳаммад Ёқубнинг «Гулшан-ул мулк», Муҳаммад Мир Олимнинг «Тарихи Амир Насрулло», Мулла Ибодулло ва Мулла Муҳаммад Шарифнинг «Тарихи амир Ҳайдар», Муҳаммад Ҳакимжон Тўранинг «Мунтахабут таворих» каби асарлари диққатга сазовордир.

қўқон адабий муҳити кўплаб шоир ва шоиралар ижоди билан бойиди. қўқон хони Умархоннинг ўзи «Амирий» таҳаллуси билан ўзбек тилида ғазаллар ёзган. Унинг рафикаси Моҳларойим «Нодира» таҳаллуси билан форс-тожик тилида «Макнуна», «Комила» таҳаллуслари билан шеърлар ёзган. Эри Умархон вафот этгач, Нодира давлат ишларига ҳам аралашиб, мамлакат ҳўжалигини яхшилаш, маданий ҳаётни жонлантириш бўйича муҳим тадбирларни амалга оширди. қўқонда мадрасалар, қарвонсаройлар, расталар, йўллар қурдирди. У ўз атрофига Увайсий, Махзуна каби қобилиятли ижод аҳлини тўплади. Бу даврда Фазлий Намангоний Мушриф, Мушфикий каби шоирлар ижод қилган. Мушфикий Бухоро амири Абдуллахон саройида «Маликуш-шуаро» унвонига эга бўлган бўлса, Фазлий Намангоний қўқон шоирларига бошчилик қилган, Умархоннинг топшириғи билан Фазлий ва Мушриф томонидан «Мажмуат-уш-шуаро» тўплами тузилади. Бу даврда қўқонда Худоёрхоннинг сарой арки, Хивада турли обидалар қурилди.

Тахминан XVII асрда яшаб ижод қилган шоирлардан бири Турди Фароғий ҳақида маълумот берувчи асосий манба шоирнинг ўз асаридир. У юз уруғининг оқсоқолларидан бири сифатида Абдулазизхон саройида эътиборли кишилардан бўлган, кейин саройдан четлаштирилган.

XVIII аср охирида қўқонда туғилган шоир Махмур оғир шароитда яшаб, саройда аскарлик қилган. У амалдорлар ва сарой шоирлари билан чиқишолмай, саройни ташлаб кетади. Махмур қийинчиликда ҳапалак қишлоғида 1844 йилда вафот этган. Унинг шеърлари ичида «Ҳапалак» ҳажвий асари машҳурдир.

XVIII аср охири XIX аср бошларида Фарғонада Муҳаммад Шариф-Гулҳаний таҳаллуси билан танилиб, ажойиб лирик шеърлар, масаллар ёзди. Унинг «Зарбулмасал» асари қаҳрамонлари қушлар бўлиб, шоир улар орқали сарой аъёнларининг кирдикорларини фош этади. Яна бир қўқонлик шоир ғозий ҳам ўз асарларида зодогонлар ва руҳонийларни фош қилади. XIX асрнинг 30 йилларида Шаҳрисбзда шоир Ҳиромий хинд, форс адабиётида машҳур бўлган «Чор дарвеш» ва «Тўтинома» ҳикояларини ўзбек тилига таржима қилади халқ дostonлари «Юсуф ва Зулайҳо», «Тоҳир ва Зухро» «Бўз ўғлон», «Юсуф ва Аҳмад» ва бошқа дostonлар вужудга келди. Шаҳар майдонларида қизикчи ва қўғирчоқбозлар, ўйинчи санъаткорлар халқ ҳаётидан ҳикоя қилувчи лавҳаларни ўйнаб, томоша кўрсатар, бойлар ва сарой аҳлини очқўзлигини фoш этиб, устидан қулар эди.

Бу даврда Марказий Осиёда икки турдаги мактаб мавжуд эди: қуйиси- мактаб ва олий-мадраса. Бошланғич мактабда савод ўргатилад ва диний матнлар ёдланар эди. Мадрасада ҳам илоҳият ўқитилар, шунингдек араб тили сарфу наҳви (грамматикаси), нотиклик

санъати, алжабр ва ҳандаса асослари ўргатилган. Бундан ташқари Хофиз, Бедил, Навоий асарлари ўқитилган.

Ўша давр шоирлари, фан арбоблари мусикани чуқур тушунганлар. Мусиқа санъатининг ривожига улкан ҳисса қўшган Мавлоно Муҳаммадин Муғанний, Мавлоно Кавкабий, Хўжа Муҳаммад, Ризо Самарқандийнинг номлари бизгача етиб келган.

Бу даврдаги меъморчилик ёдгорликлар ҳажми ва пардозининг жимжимадорлиги билан ажралиб туради. Самарқанддаги Регистон майдони шу даврда шаклланди. Шердор мадрасасининг олд пештоқида рангин кошнлар билан чекилган бир жуфт шер тасвирланган. Тиллақори мадрасасининг номи «тилла билан пардозланган» деган маънони беради. Деворлардаги ажойиб нақшу нигорлар ва ички деворлардаги тўқис тилла безаклар жуда нафис ишланган.

XVIII аср охирларидан Хива хонлигида таъмирлаш ва шаҳарсозлик ишлари авж олади. Оллақулихон мадрасаси, Раҳмонқули иноқ саройи ҳажм жиҳатидан анча маҳобатли қурилган. қўқон хонлиги меъморчилигида ранг-баранглик ва ёрқинлик, пардоздаги кошнларнинг ёрқин товланиши каби хусусиятлар айниқса Худоёрхон саройида яққол намоён бўлади.

XVIII аср охири - XIX аср бошларида меъморчилик ҳажм жиҳатдан ихчам бинолар, гоҳо безак- пардозлардан бутунлай ҳолилиги билан кўзга ташланади. Хонликлар ва амирликда меъморчилик қурилишида ва безакда ўзига хослик ҳам сезилади. Фарғона уйлари кенгковул ва айвонли, гулдор тоқчали, ўйма ганчли, шифтлари нақшу нигорли қилиб қурилса, Самарқанд ва Бухоро уйлари учун чиройли кўринишдаги устунли айвон, гирих ва ислимий нақшлар туширилган девор ва ганч ўймақорлиги хосдир. Хива ўйлари ташки ва ички шаклда қурилиб, айвони ичкарига қараган, устунларига ўйма нақшлар чекилган, мураккаб шаклдаги гуллар билан безалган.

XIX аср бошларида меҳнаткаш халқнинг турмуш маданияти паст даражада эди. Хонликларнинг ўзаро урушлари ҳўжалик ва маданий ҳаётни издан чиқарди. Бу ҳол Чор Россиянинг хонликларни босиб олишини осонлаштирди. Россияда сармоядорлик саноатининг ўсиши янги бозор савдосига ва хом ашё манбаларига бўлган талабни оширди. Россия Марказий Осиёни босиб олгач, маҳаллий аҳоли рус ва Россиянинг бошқа халқлари билан алоқа ўрнатишга мажбур бўлди. Саноат ва кишлок ҳўжалиги техникалари кириб кела бошлади. Ўз ўрнида Россия ва Европа маданияти элементлари кириб келди. Рус тузем мактаблари очилди. Типография ва литографиянинг пайдо бўлиши маданий ҳаётда катта воқеа бўлди. Аввал рус тилида, сўнгра маҳаллий тилларда газета, журнал ва китоблар чоп этила бошлади.

XIX асрнинг 80 йилларида А.С. Пушкин ва И.А. Крылов асарлари илк бор ўзбекчага таржима қилинди. 1880 йилда Тошкентда жамоат кутубхонаси очилди. 1870 йилда расадхона ва кимёгарлик тажрибахонасига асос солинди. Илмий жамиятлар тузилди, тарихий ва археология музейлари очилди.

Ўлка табиий бойликларини ўрганиш ишига рус олимлари ҳам қизиқа бошлади. 1870 йилда табиат, антропология ва этнография хавасқорлари рус жамиятнинг Туркистон бўлими очилди. Н.А. Северцов, И.В. Мушкетов, В.П. Федченко, В.Ф. Оманин сингари олимлар бу жамият аъзолари эди. Рус жуғрофи Ф.П. Литко 1873 йилда Тошкент фалақшунослик ва табиатшунослик расадхонаси ташкил этилишга ҳисса қўшди. П.П. Семёнов Тянь-Шанский Тонгригоғ тизмалари таркиби ва тузумини ҳақида маълумотларни чоп эттирди. А.П. Федченко Фарғона водийсининг ўсимлик дунёсини тадқиқ қилди. И.В. Мушкетов ва Г.Д. Романовский Туркистон ўлкасининг ер устки харитасини туздилар. И.В. Мушкетов олтин, темир маъдани, қорамой, кўмир каби қазилма бойликларни аниқлади. Академик В.В. Бартольд ўлка тарихи ва эл-элатини ўрганиш асосида кўплаб китоблар чоп қилди.

Рус маданияти таъсирида халқ маърифатпарварлари шаклланди. Улар В.И. Герцей, Н.Т. Чернишевский, Н.В. Добролюбовлар таъсирида халқ озодлик масаласини кўтариб чиқдилар. Ўрта аср қоқоқлигини тугатиш, таълим-тарбиянинг илғор усуллари жорий

қилишни ўз асарларида қуйлаган Фурқат (1858-1909) мисол тариқасида рус мактабларини кўрсатди. У А.С. Пушкиннинг бир қанча шеърларини ўзбекчага таржима қилди. Муқимий (1850-1909) ўзининг ҳажвий шеърларида халқ оммасининг буржуазия томонидан эзилишини фош этди. Завқий (1853-1921) ўз шеърларида ижтимоий адолатсизликни қоралади.

XIX аср Туркистон адабиёти икки йўналишда ривожланди. Шохлик ва сарой мухитини қуйловчи адабиёт, ҳамда зўровонликка қарши норозиликни ва қолоқликни тугатишга қаратилган тараққийпарвар халқ адабиёти. Умуман, Рус ва дунё маданияти таъсирида меҳнаткаш халқ билан боғлиқ Туркистонда миллий маданиятнинг ривожланиш жараёни кучайиб борди.

У мусулмонлар ва қолаверса туркийлар дунёсининг жаҳон тараққиётидан узилиб қолганлиги, бу ғоят хавфли ҳолга барҳам бериш кераклигини ҳамда умумтуркий қавмлардаги жаҳолатни йўқ қилиб, маърифат орқали тараққий топган мамлакатларга танглашиш зарурлигини биринчи бўлиб туркий қрим-татар халқининг улуғ фарзанди Исмоил ғаспарали (1851-1914) тушуниб етди. У жаидчилик ҳаракатининг бутун турк дунёсидаги «ғоявий отаси»дир.

Мусулмон туркий оламини жаҳон маърифати, илми даражасига кўтариш ғоясини амалга ошириш мақсадида Россияга мустамлака бўлган барча мусулмон ҳудудлар маорифини мутлақо ислоҳ қилиш уларда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кўтарди. Исмоил ғаспаралининг ғояларини ёйишда «Таржимон» газетасининг хизмати жуда катта бўлди. 1888 йилда унинг «Раҳбари муаллимин» ёки «муаллимларга йўлдош» китобининг нашрдан чиқиши муҳим воқеа бўлди. У Бухоро, Туркистонга келиб жаид мактабларини очишга уринади. Унинг шогирдлари Бухоролик Маржоний, Домла Фозил, Мўминхўжа Вобқандий, Мулла Худойберди Бойсуний Бухорода жаид мактабларини кўпайтиришга уринадилар. 1904 йилда «Мазаффария» жаид мактаби очилади.

Шунга қарамай 1898 йилда қўконда Салоҳиддин домла иккинчи жаид мактабига асос солди. Шу йили Тўқмоқда ҳам шу типдаги мактаб очилди. 1899 йили Андижонда Шамсиддин домла ва Тошкентда Маннон қори жаид мактабига асос солдилар. 1903 йилда Туркистон ўлкасида 102 та бошланғич ва 2 та ўрта жаид мактаблари бор эди.

Аср бошида жаидлар зиёлиларнинг бутун бир ватанпарвар авлодини тарбиялаб беришдек оғир ишга фидоийлик билан киришдилар. Уларнинг бошида М. Бехбудий, А. Авлоний, С. Айний, А. Фитрат, Мунаввар қори, Бобоохун Салимов ва бошқа кўплаб тараққиёпарвар инсонлар турар эдилар. Улар доимо қувғин, қамоқ, сургун каби хавф-хатарлар бошида чарх уриб турган ҳолда иш олиб боришга мажбур бўлдилар.

Шулардан Тошкент жаидларининг отаси сифатида зиёлийлар орасида катта обрў-эътибор қозонган Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг хизматлари жуда катта бўлди.

XX аср бошларида Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жаид» мактаблари очилди. Уни битирганлар орасида Туркистон маънавий-маърифий дунёсини миллий уйғонишга кучли ижобий таъсир қиладиган забардаст намоёндалар ажралиб чиқди. Унинг биринчи қалдирғочлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Сиддиқий Ажзий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Олимий, Мухаммадшариф Сўфизада, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Ҳ.Ҳ. Ниёзий каби ўнлаб улуғ зотлар. Жаидлар мактаб ва маърифатдан бошланган фаолиятини сиёсий қиёфа касб этгунча қадар давом қилдириб, Туркистонда миллий мустақил давлат барпо этишга уриниш билан энг юқори поғонага кўтарилдилар.

Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати икки босқичда кечди. Биринчи даврда феодал тузум ва тартибларини танқид қилиш, маданий янгиликларни эгаллаш, Оврупанинг турли тилларини ўрганишни тарғиб қилиш, янгича илм-фаннинг аҳамиятини кўтариш каби масалалар олға сурилди. Аҳмад Дониш, Аваз ўтар, Фурқат, Муқимий, Завқий сингари маърифатпарварлар етишиб чиқдилар.

Иккинчи босқичда маърифатчиликдан жадиализм ўсиб чиқдики, у эндиликда янгича таълим-тарбия, янги усул мактабларини йўлга қўйиш, дунёвий илмларни ҳар томонлама эгаллаш маориф-маданиятда янги тартибларни ўрнатиш, янги ижтимоий-сиёсий масалаларни қўйиш даражасига кўтарилди. Жадиличлик ҳаракати туркий миллатларнинг маънавий-маданий кўтарилишига тўртки бўлди. Туркистонда янги усул мактаблари очилиб, маърифатпарвар, илғор педагоглар бу мактаблар учун турли дарсликлар, ўқиш китоблари, қўлланмалар ярата бошладилар. Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Абдулла Авлоний, Иброт, Ҳамза кабилар бу соҳада жонбозлик кўрсатдилар ва бу ишда фаол иштирок этдилар. Жадиждар бошқа ўлкадаги маърифатпарварлик ҳаракатлари билан ҳам алоқа ўрната бошладилар. Бу даврда Туркистонда маърифатпарварлик ва жадиличликнинг турли, янги таълим-тарбия, ўқув-ўқитув масалаларини ўзида акс эттирувчи жуда кўп журналлар нашр этилди. «Тараққиёт», «Ойна», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Самарқанд» каби журналлар шулар жумласидандир.

Маърифатчилик ҳаракати айниқса ўзининг ривож топган босқичида Туркистонда ўзга юртлардаги ижобий ютуқлардан фойдаланган ҳолда мустақил маънавий тараққиёт йўлини кидириш ва тарғиб этиш масалаларини олға сурди. Бу ҳаракат рус подшо ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатига зарар келтиришдан чўчиган чоризм амалдорлари уни чегаралаш ва буғиб қўйиш чора тадбирларини кўра бошладилар.

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистонда жуда мураккаб ижтимоий-сиёсий ҳодисалар билан бирга унинг маданий ҳаётида ҳам тез ва шиддатли ўзгаришлар рўй берди. Маданият, адабиёт, таълим-тарбия, дин, мафкура соҳасида турли оқимлар пайдо бўлди, улар орасидаги муносабатлар мураккаб тус олди. Ёш бухороликлар, ёш хиваликлар ҳаракати вужудга келди.

1917 йилдаги бутун Россияда юз берган феврал ва октябр инқилоблари унинг мустамлакаси бўлмиш Туркистонда ҳам тўнтаришларга олиб келди.

Совет даврида жуда ҳам мураккаб ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар республиканинг миллий маданиятига ҳар хил тарзда таъсир ўтказди, барча соҳадаги ўргатиришларни қарама-қарши тусга киритди ва республика тараққиётининг асосий тенденциялари ҳамда йўналишларини узоқ йилларга белгилаб берди.

Маданият ва маънавиятдаги элимиз олдида турган ягона йўл бой меросимизга таяниб, уни инкор қилмасдан янги шароит вазифаларни белгилаш, жамиятнинг барча қатламлари иштирокида, ҳар бирининг истак-интилишларидан келиб чиқиб юксалиш, истиқлол сари ҳаракат қилиш бўлиб қолди. Асрий халқ мероси билан бир қаторда илғор миллий зиёлилар, жумладан, жадиждар юзага келтирган маърифатчилик кўринишлари бўлмиш маориф, матбуот, бадий ижод ва бошқаларнинг аҳамияти, кадр-қимматига таяниш, тегишли ўрин бериш зарурати ҳам кўзга ташланди.

Туркистонда, Бухоро, Хоразм республикаларида 20-йилларнинг биринчи ярмида бир бутун маданий - маърифий кўтарилиш майдони вужудга келди. Шу аснода халқ оммаси, миллий зиёлилар иштирокидаги маънавий –маданий жараён, фикрлар, тажриба алмашувлари одатга айланиб борди. Большевикча аксилмиллий, умуминсоний прогрессив маърифатчиликка душманлик босимларига қарамасдан 1917-1924 йилларда Ўзбекистоннинг ҳозирги ҳудудида маданий-маърифий турмуш жабҳаларида янгиланиш-янги шакллар ва мазмун вужудга келди, халқ маънавиятида ўз аксини топди. Миллий зиёлилар, руҳонийлар, ерли раҳбарларнинг амалий фаолиятлари борган сари қаттиқ таъқиб остига олинди, халқ маънавиятини бойитиш йўлидаги ҳаракат майдони торайиб борди.

Миллий зиёлилар ва арбобларнинг фаолияти кенг амалий тус олди, чуқур ижтимоий-маданий мазмун касб этди. Жадижди зиёлилар, ижод аҳли бўлмиш Мунаввар Қори, Бехбудий, Садриддин Айний, Фитрат, Чўлпон, А.Қодирий, А.Авлоний, Ҳамза, Ғози Юнус, Хуршид ва бошқалар билан бир қаторда XX аср бўсағасида туғулган истеъдодли ёшлар Машриқ Юнусов(Элбек), Наим Саид, Рафиқ Мўмин, Маҳмуд Ҳодиев (Боту),

Баҳром Ҳайдарий ва қатор бошқалар маданият, маориф соҳаларида жонбозлик қилдилар, ижтимоий йўналтирилган ижод билан шуғулландилар.

Зиёлилар ижодиёти билан Туркустонда ўзбек тилида 1917 йилда 7 та, 1918 йилда 33 та, 1919 йилда 91 та, 1920 йилда 118 та турли китоблар нашр этилди. Мунаввар Қори, Бехбудий маориф тизимини жорий қилиш жабҳасида ўлка миқёсида, Тошкент, Самарқанд вилоятларида самарали ишладилар. 1917 йил ёзида Фитрат Самарқандга келиб “Хуррият” газетасида Бехбудий билан ҳамкорлик қилди, газетанинг 27 –сонидан то охириги 87 – сонигача унга муҳаррир бўлди, долзарб масалаларда мақолалар ёзди. 1918 йилда у Тошкентга келди, ўқитувчилик қилди, ижтимоий-ижодий фаолият билан шуғулланди.

Аҳолининг болаларини ўқитишга, илм-маърифатга иштиёқи кучайиб борган, бундай талабалар катта йиғинларда Аммо хўжаликнинг парокандалиги, сунъий тўсиқлар оқибатида 20 –йиллар бошида мактаблар сони қисқарди, дарсликлар ёзиш, нашр қилиш тўхтатилди. 1922 йилга келиб Туркистонда болаларнинг 25 фоизи мактабларга жалб қилинган эди. Бухоро республикасида 1921 йилда 175 та янги мактаб, 11 минг ўқувчи бор эди. Лекин 1924 йил ўрталарига келиб мактаблар 69, ўқувчилар 3563 тани ташкил қилди. Хоразмда 40 та умумтаълим мактаблари ва интернатларда 2600 бола таълим-тарбия олди. Ўзбекистон Республикаси ташкил бўлганида турли босқичдаги 1500 та мактаб бўлиб, уларда 116 минг ўқувчи ўқир эди.

Миллий зиёлилар, давлат арбоблари газета, журналларнинг тарбиявий, зиё тарқатувчилик ролига жиддий аҳамият бердилар ва сермазмун фаолият кўрсатдилар. 1918 йилда “Иштирокиюн” (1922 йилдан “Қизил байроқ”, кейин “Туркистон” номи билан), “Меҳнаткашлар ўқи”, “Меҳнаткашлар товуши”, (Самарқандда), “Фарғона”, “Янги Фарғона”, “Эл байроғи”, “Халқ”, “Халқ қалқони”, “Янги Шарқ”, “Эрклик” номли газеталар, “Маориф ва ўқитувчи”, журналлари чиқарилди. 1923 йилдан чиқа бошлаган “Мушғум” ҳажвий журнали кенг ижтимоий аҳамият касб этди. Шунингдек, “Машраб” номли журнал ҳам чиққан. 1918-1920 йилларда Туркистонда ўзбек тилида 11 та газета чиқарди, 20-йилларда ҳам бу жараён давом этди.

Янги шароитларда ўзбек миллий матбуотчилигини ривожлантиришга маърифатчи дарғалар А.Авлоний, М.Бехбудий, Фитрат, Мунаввар Қори, А.Қодирий, Чўлпон, Ашурали Зоҳирий, истеъдодли журналистлар Ғози Юнусов, Элбек, Пўлат Солиев, Маннон Рамзий ва қатор бошқалар катта ҳисса қўшдилар.

30-йилларда маданий-оқартув масалалари тармоғи кенгайишда давом этиб борди. Йирик саноат корхоналарида маданият саройлари бунёд этилди, кишлоқ хўжалик артеллари қошида қолхоз клублари очилди, район маданият уйлари барпо этилди, кутубхоналар тармоғи кенгайиб, уларнинг китоб фондлари бойиб борди, кинотеатрлар, клуб ва маданият уйлари қошидаги кино қурилмаларининг сони кўпайди, стадион ва спорт майдончалари жиҳозланди. Кўп миқдорда китоб, газета ва журналлар нашр этилди. Радио эшиттиришлари аҳолининг кундалик турмушида расм бўлиб қолди.

Бироқ, 30-йилларда қарор топиб борган маъмурий-бўйруқбозлик тизими ва шахсга сиғиниш мафқураси республиканинг ижодий ходимларини, унинг бутун маънавий ҳаётини қаттиқ исканжага олди. Ижодиётни партиявийлик тамоилларига, мафқуравий қоида-қонунларга бўйсундириш, дунёни бадиий тасвирлашни қўпол равишда социологиялаштириш учун кенг йўл очиб берди, дунёвий имкониятларни торайтириб қўйди. Партиянинг янги турмушни мадҳ этишга, халқ ўтмишига нигилистик муносабат пайдо бўлишига қаратилган сиёсати бадиий жараёндаги тарихий изчилликни унутиб юборишга олиб келди. Маданиятда мураккаб ижтимоий муаммоларни безатиб, енгил тусга киритиб кўрсатиш, ҳато ва камчиликлар тўғрисида сукут сақлаш тенденциялари пайдо бўла бошлади. Оқибатда ҳаётий ҳақиқат бузилиб, санъатнинг тарбиявий салоҳияти пасайтириб юборилди.

30-йиллардаги катогонлар миллий маданият учун даҳшатли фожяга айланди. қонунчиликни қўпол равишда бузилиши ва инсон кадр-қимматлари поймол этилиши туфайли миллий маданият ўрни тўлмайдиган даражада завоқ кўрди. Истеъдодли адабиёт

ва санъат арбоблари Абдулла қодирий, Чўлпон, Фитрат, Шокир Сулайман, Зиё Саид, Элбек, Аъзам Аюб, Усмон Носир, қосим Сорокин, Муҳаммад ҳасан, Абдусалом Ниёзий, Отажон Ҳошимов ва бошқалар миллий маданият қучоғидан узиб олиниб халқ душманлари деб эълон қилинди. қатоғон қилинган ва таъқиб остига олинган шоир ва ёзувчиларнинг асарларидан фойдаланиш неча-неча йиллар мобайнида тақиқ бўлиб турди. Ноҳақ униттириб юборилган, кўпинча эса жисмонан ҳам йўқ қилинган жасур халқ фарзандларининг асарлари шахсга сиғиниш тугатилганидан кейин гарчи халққа қайтариб берилган бўлса-да, ўлиmidан кейинги ҳеч қандай шон-шухрат улар бошидан кечирган таҳқир-у қийноқларнинг аламини боса олмайди.

Дин ва диндорларни таъқиб қилиш халқнинг маънавий маданиятига ниҳоят даражада катта завола етказди. Маъмурий-буйруқбозлик тартиботи ўрнатилиши билан динга илмий нуқтаи-назардан ёндошиш инкор этила бошланди. Дин билан атеизмнинг дунёқараш жиҳатидан бир-бирига қарама қаршилиги сиёсий қарама-қаршилиқ билан алмаштирилди. «Социализмда динга ўрин йўқ, унга дин бегона» деган қоида устун бўлиб қолди. Шундай қилиб унга нисбатан салбий муносабат динга қарши зўрлик кўрсатишга айланиб кетди. На масжидлар, на черковлар, на диндорлар шу қадар микёсдаги таъқибларни бошидан кечирмаган эдилар. Ўзбекистон руҳонийларининг асосий қисми 30-йилларда қамок лагерларига жўнатилди. Масжид ва мадрасаларнинг деярли ҳаммаси ўтмишда гарчи диний маросимларни ўтказиш ўчоқлари бўлибгина қолмасдан, халқнинг буюк меросини сақлаб, бойитиб келган маданият, илм, тарбия, санъат марказлари ҳам бўлганига қарамай беркитиб қўйилди.

Ўзбекистоннинг бекиёс куч ва қувватга эга бўлган бой ва маънавий маданияти урушнинг биринчи кунларидаёқ вахший фашизмга қарши курашга астойдил қўшилди. 1943 йил 4 ноябрда Ўзбекистон фанлар акедимияси ташкил топди. Республикада илмий тафаккурни янада ривожлантириш учун мустаҳкам замин яратилди. Фанлар акедкмияси таркибида 22 илмий муассаса мавжуд бўлиб уларда 818 илмий ва илмий техник ходимлар фаолият кўрсатишган. Уруш туфайли Масква, Ленинград, Киев Минск ва бошқа шаҳарларда кўчириб келинган олимлар Ўзбекистон олимлари билан маҳкам алоқада иш олиб бордилар. Республика олимлари артиллерия аслаҳасини мукаммаллаштириш, жангавор самолётларнинг юк қўтариш салоҳиятини ошириш мавжуд ва янги турларини яратиш каби энг янги долзарб амалий масалаларини ҳал этдилар.

Урушнинг суронли йилларида республика олий ўқув юртлари ва техникумлари ўз фаолиятларни давом эттирдилар. Катта қийинчиликларга қарамай улар саноат, кишлок хўжалиги, маориф, табобат ва бошқа соҳалар бўйича малакли мутахассислар тайёрлаб берадигин чинакам манба бўлиб қолди. Педагогик кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор берилди чунки уруш даври шароитларида уларга айниқса эҳтиёж сезилди. Уруш йииларида айниқса Ўзбекистонда барча турдаги қўшинлар учун зобит кадр мутахассислар ҳам тайёрланди. Улар Тошкент пиёдалар билим юрти ҳамда кўчириб келтирилиб республикамиз шаҳарларига жойлаштирилган бир неча харбий билим юртлари олий ўқув юртлари, олий ўқув юртларининг харбий факультетлари ўнлаб курсларида тайёрландилар.

Уруш асаоратлари умумтаълим мактабларининг ҳолатлари ва фаолиятига ҳам каттик таъсир қилди ўқитувчиларнинг харбий хизматга чақирилиб фронтга юборилиши оқибаатида уларнинг сони кескин камайди кетди.

Маориф органлари мактаблар тармоғини сақлаб қолиш уларнинг моддий базасини мустаҳкамлаш умумтаълим тўғрисидаги қонунни бажариш юзасидан амалий чоралани кўрдилар.

Уруш йилларида Ўзбекистон шоирлари ёзувчилари композиторлари рассомлари яратган асарларда ватанпарварлик ҳислатлари асосий ўринда турди. Ўзбек ёзувчилар уруш йилларида адабиётимизни ажойиб асарлар билан бойитди. Уруш йилларида турли халқлар ёзувчиларнинг ижодий ҳамкорлиги янада мустаҳкамланди. Ўша кезларда Тошкентда 200 га яқин ёзувчилар яшар эдилар

Суронли йилларнинг дастлабки кунларидаёқ театр ва мусиқа арбоблари фашизмга қарши курашчилар сафида туриб матонатли фаолият кўрсатдилар. Ўзбекистонда шу йилларда 35 та маҳаллий, 16 та кўчириб келтирилган театр иш олиб борди. Уруш йилларида республикаимиз санъати усталари 30 та концерт бригадаларига бўлиниб фаонтдаги жангчиларга 35минг, госпиталларда эса 26 минг концерт кўрсатилди.

Тасвирий санъат асарларида ҳам ватанпаварлик, инсонпарварлик ғоялари бош мавзу бўлди. Уруш меҳнат қаҳрамонларининг жасорати ва матонатини тасвирловчи скульптура ва мойбўёқ асарлари, душманни аёвсиз янчишга чақирувчи плакатлар уруш даври тасвирий санаътининг асосий мавзусига айланди.

Ўзбек кино санъати ходимлари уруш даврида қисқа метражли филмлар кино ҳикоялар кино очерклар яратдилар. Бу кино журналда халқнинг фронт орқасидаги мардонавор меҳнатини фронтдаги ўзбек жангчиларининг қаҳрамолиги ҳақида ҳикоя қилинади.

Шунга қарамай Ўзбекистоннинг ижодий зиёлилари, умуман илм маърифат аҳли уруш йилларида ўзбек халқининг маънавий уйғониши йўлида самарали меҳнат қилдилар. Республика иқтисодиёти, фани маданияти озодлик мақсадларига қаратилди. Ўзбек халқининг мардонавор меҳнати иккинчи жаҳон урушида қозонилган ғалабага қўшилган улкан ҳисса бўлди.

Ўзбекистон фани минг йиллик тарихга эга. Ўзбекистон заминида Хоразмий, Аҳмад Ал Фарғоний, Абу Наср Форобий, Абу Райхон Берний, Абу Али Ибн Сино Махмуд Замахшарий, Улуғбек, Имом Бухорий, Нақшбандий сингари буюк мутафаккирлар ва олимлар жаҳон маданияти тарихида абадий ўрин олдилар. Урушдан кейинги йилларда Республика илмий муассаларнинг сони кўпайди.

Республика урушдан кейинги йилларда фан ютуқлари аввало Ўзбекистон фанлар академияси олимлари, илмий ходимлар, фаолияти туфайли қўлга киритилди. Уруш тугаган йили академия таркибида геология, физика –математика, кимё, тупроқшунослик, математика, механика, энергетика, иқтисодиёт, тарих ва археология шарқшунослик, тил ва адабиёт институтлари ҳамда бошқа муассасалар бор эди. Уша даврда академия олимларининг куч-қуввати халқ хўжалигини тиклаш Республика ишлаб чиқарувчи кучларини ривожлантириш, маданий қурилиш соҳасида олимлар ҳиссасини оширишга қаратилди. Урушдан кейинги дастлабки йиллардаёқ Ўзбекистон Фанлар академиясининг янги институтлари, иншоотлар, ботаника, зоология, ва паразитология институтлари шунингдек Ўзбекистон ишлаб чиқариш кучларини ўрганиш турли лабораториялар ташкил қилинди.

50-60 йиллардаёқ Ўзбекистон Фанлар академияси таркибида ядро физикаси, ўсимлик моддалар кимёси, кибернетика, сейсмология электротехника биокимё физиология ва биофизика институтлари ташкил топилди.

Урушдан кейинги йилларда мамлакатда кенг илдиз олган маъмурий-буйруқбозлик тизими фаолияти Ўзбекистон фанига унинг миллий илмий кадрлар тайёрлаш ишига салбий таъсир кўрсатди.

Юқори малакали илмий кадрларни кўпайтиришга ҳаракат қилган Ўзбекистон Фанлар академияси раҳбарлари миллатчиликда айбландилар. Ўзбекистон Фанлар академияси илмий муассалари олимлари тоталитар тартибот сунъий равишда кескирлаштирилган шаротларда ишлашга мажбур бўлишди. Шунга қарамай олимлар ўз билим ва иқтидорларини Ўзбекистон иқтисодиёти маданияти ва илмий техник қудратини оширишга баҳшида этдилар.

Урушдан кейинги йилларда Республика олий ўқув юртлари марказ кўрсатмаси, дастурлари асосида ўқув тарбия ишларни олиб бордилар. Бу даврда олий мактабда мутахассис кадрлар тайёрлаш сон жиҳатдан ўсди, лекин улрнинг сифати талаб даражасида бўлмай келди. Олий ўқув юртлари кескин ошиб, халқ хўжалигини ривожлантириш янги олий ўқув юртларини очишга талаб кучайди. Маориф саноат қурилиш, транспорт, иқтисодиёт, қишлоқ хўжалиги, соғлиқни сақлаш, санъат ва бошқа соҳаларда мутахассис кадрлар тайёрланди.

Олий ўқув юртлари профессор ўқитувчилари сони ҳам йилдан-йилга ошиб борди. Олий мактаб ҳам тоталитар тартибот таъсиридан четда қолмади. Бунинг натижасида олий мактабда қатор салбий ҳодисалар рўй берди. Олий мактабнинг моддий техник базаси жуда ҳам заиф бўлиб қолди.

Республика олий ўқув юртларида сиртки ва кечки таълим ривожланди. Республиканинг барча институтларида сиртки ва кечки бўлимлар очилди. Ўша вақтда сиртки ва кечки бўлимлардаги талабаларнинг сони жиҳатидан мамалакатимиз биринчи ўринда деб мақташ расм бўлди. Лекин бу аслида ачинарли ҳол эди. Сиртки ва кечки бўлимларда таълим олган талабалар ихтисосликлари бўйча етарли назарий билимга эга бўлмасдилар. Улар кўроқ билим олиш учун эмас диплом учун ўқирдилар. Бу йилларда олий ўқув юртлари ва улар тайёрлаган мутахассислар кўпайди бироқ уларнинг сифати ачинарли эди.

Республика олий ўқув юртларида кундизги бўлимларда ўқиган талабаларнинг вақти мутлақо кераксиз бўлган илмий коммунизм, КПСС тарихи, сиёсий иқтисод, марксча-ленинча фалсафа, илмий атеизм каби “фанларни” ўргандилар. Бу ҳол эса талабаларнинг асосий ихтисослиги бўйича фанларни чуқур ўзлаштиришга ҳалакит берарди.

Олий мактабларда миллий кадрлар тайёрлаш талаб даражасида эмас эди. Кўп фанлардан айниқса, табиий фанлардан дарсликлар рус тилида чиқарилганди. Уларни ўзбек тилига таржима қилишга онгли равишда эътибор берилмасди. Ўзбек талабаларини рус тилидаги дарслик ва қўлланмалардан фойдаланишга мажбур эдилар. Айниқса қишлоқлардан келган, рус тилини билмайдиган талабалар қийналардилар. Уларнинг рус тилидаги фанларни ўзлаштира олмай, ўқишни ташлаб кетишга мажбур бўлардилар. Институтларда ўзбек гуруҳларида, рус тилида дарс ўтиш Марказнинг Ўзбекистонда олиб борган руслаштириш сиёсати эди.

Совет ҳукуматининг маданий сиёсати миллий маданиятни кулатишга йўналтирилган эди. Маданий ҳаётда, ижодий ишларда партиявийлик, синфийлик принциплари ҳукм сурурди. Ўз миллийлиги ўзлигидан айрилган маданиятдан халқ беза бошлади. Мустабит тизим тазйиқи остида юргизилган бундай сиёсат фақат ўзбек халқигина эмас барча миллат ва эллатларга тааллуқли эди. Барча халқлар учун “совет маданияти” деб номанган умумий маданият таркиб топтирилди миллий тилларга нисбатан ҳам худди шундай муносабатда бўлди.

Рус тили миллатлараро алоқа тили деб мақталди, миллий республикаларда шунингдек Ўзбекистонда миллий тилдан устун қўйилди.

Миллий тил ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларидан сиқиб чиқарила бошланди. Республика, вилоят, туман, идораларида иш юритиш рус тилида олиб борилди, мажлислар ҳам шу тилда олиб борилди. Ўзбек тилида сўзлашувчи аҳоли Республикамиздаги вазирлик ва идораларга она тилида хатлар, аризалар, шикоятлар билан мурожат қила олмас эди.

Иш юритишда ҳам ўзбек тилида фойдланиш анчагина чекланиб қолди. Меҳмохона, касса, банк, тиббиёт, алоқа ташкилотларида ўзбек тилида иш юритилмай қўйди.

Олий ўқув юртларининг иш тартиби ва ўқув режаси марказдан белгиланган ягона тартибда бўйсиндирилди, миллатнинг илғор қоқлиги мезони рус маданияти яқинлигида деб тушинилди. Айрим ўрта махсус ва олий ўқув юртларида ўқитиш рус тилида олиб борилди. Бу йилларда ўзбек тилида чоп этиладиган китобларнинг сони камайиб кетди. Республика. Шаҳар, вилоят, туман кутубхоналари ва китоб дўконларида ўзбек илмий ва бадиий адабиётларининг сони жуда ҳам камайиб кетди.

Бу ўзбек халқининг маънавий қашшоқланиши омилларидан бири бўлди. Шундай қилиб, ўзбек тилидаги китобларининг айниқса, миллий адабиётни кенг тарғиб қилиш мумкин бўлмади. Таржима масалаларида ҳам ижтимоий тенгсизликка йўл қўйилди.

Маъмурий буйриқбозлик тизими йилларида ижтимоий –маданий соҳада, уни маблағ билан таъминлашда “қолдик” принципини ўз мақсадлари бўлиб, у собиқ иттифокқа кирган миллат, халқларининг миллий ўзлигини англаш жараёнини пасайтириш ва уни

йўқотишга қаратилган эди. Марказ раҳбарлари маданият ва ўзликни англаш жараёнини уйғунлигини яхши билганликлари учун ҳам қадимий бой маданиятга қадриятларга эса Ўзбекистоннинг ижтимоий –маданий соҳасига маблағларни йилдан йилга камйтираверди

Бу маданият масканлари маданият –манъавият обидаларни сонини камайиши, бузилиши, таъмирталаб ёдгорликлар ҳажмини тобора ошиб боришига сабаб бўлди.

Яқин ўтмишда ҳам кенг ёлган ижтимоий адолат принципларини бузилиши, динимиз миллий ғуруримизнинг камситилиши ёш авлод тарбиясига маънавий зарар етказди. Уларнинг аксарият қисмида мудроқлик, хавфсаласизлик, лоқайдлик кайфиятлари кўпроқ кузтилди.

Ёшларнинг заманавий технологияни ўзлаштириб олмаганликлари туфайли саноат қишлоқ ҳўжалиги, фан ва маданиятни тараққий эттиришга ҳалақит берди.

Республикамиз халқ таълими олдида турган асосий таълим –тарбия ишлари кўп томондан ўқитувчи кадрлар сифатига боғлиқ эди.

Собиқ Совет даврида Республика маданий ҳаётида прогрессив ва регрессив тараққиётнинг бир-бирига қарама-қарши тенденциялари тобора кучайиб борди. 70-йиллар ва 80-йилларнинг биринчи ярмида, худди бошқа соҳаларда бўлганидек, Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётида ҳам инқирозга ҳос вазият вужудга келди. Шу билан бирга ушбу йиллар давомида республика маданияти умуман муайян муваффақиятларни қўлга киритди. Маданият, маориф муассасаларининг тармоғи сезиларли даражада кенгайди, буларни моддий-техника базаси мустаҳкамланди, аҳолининг умумий билим даражаси ўсиб, ижодий зиёлийлар сафи кенгайиб борди. Талайгина ажойиб бадиий асарлар, театр, мусиқа асарлари яратилди. Маданият ва санъатнинг ривожига истеъдодли ёшларнинг бутун бир катта гуруҳи қўшилди, миллий ўз-ўзини англашнинг ўсиш жараёнлари белги бериб қолди.

Маънавий, бадиий ҳодисаларни баҳолашда синфийлик, партиявийлик сингари, мафқуранинг бадиият устидан ҳукмронлиги сингари принципларидан фойдаланиш, адабиётда социалистик реализм усулининг устуворлиги маданият ва санъатнинг ривожланишига тўғаноқ бўладиган механизмни вужудга келтирди. Бу принциплар партиянинг чекланмаган тоталитар ҳукмронлиги тазиқи остида зўрлик билан амалга ошириб борилди. Зиддиятлар, қарама-қаршиликларнинг сабаби ҳам худди ана шунда. Маънавий соҳада, бир томондан, чиндан ҳам сезиларли ўзгаришлар рўй бериб борган бўлса, иккинчи томондан, инқирозга ҳос вазият юзага келиб борди.

Туб миллий манфаатларни унутиб қўйиш, зўр бериб байналминаллаштириш маданий қурилишда салбий ролни ўйнади. Партиянинг маданият соҳасида байналминал маданиятни биринчи қўядиган сиёсати миллий маданиятни ривожлантириш режасини, миллий қадриятларни асраб-авайлаш ва улардан маънавий ривожланишда фойдаланишни орқа ўринга суриб қўйди. Маданиятни мафқуралаштириш ахлоқ-одоб, адабиёт, санъатнинг самарали миллий заминдан ажралиб қолишига сабаб бўлди, тарихий хотира, миллий анъаналар ва одатларни унутиб юборишга олиб борди. Байналминал маданиятнинг устивор тарзда ривожланиши Ўзбекистон туб халқлари тилларининг қўлланиш соҳасини торайтириб қўйди.

Маънавий соҳани бошқаришнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими мустаҳкамланиб бориши билан биргаликда фикр-мулоҳазалар ва баҳоларнинг обрўйига кўр-кўрона итоат қилиш, ижодий фаолиятга қўпол равишда аралашиш, ижодиётни энг оддий эркинликлардан ҳам маҳрум қилиш расм бўлиб борди. Маънавий ҳаётга буйруқбозлик йўли билан раҳбарлик қилиш, мафқуравий чеклашлар, тўғаноқ механизми, маданий сиёсатдаги зиддиятлар, маънавий соҳа эҳтиёжларини инкор этиш жамиятнинг маънавий ҳаётида инқирозли ҳолатларни юзага келишини белгилади.

Узоқ ва яқин ўтмишни ҳаёлдан ўтказиб, моҳиятини англашда 1991 йил 31 август куни – Ўзбекистон Республикасининг Мустақил деб эълон қилиниши тарихий воқеа бўлди. У миллий ўзликни англаш, том маънодаги миллий юксалиш учун шароит яратди.

Жамият ва миллат тарихи, тақдирида янги давр – Истиклол даври бошланди.

«Истиқлол биз учун тараққиётнинг бутунлай янги, кенг уфқларини очди, – деган эди И.А. Каримов, – Келажагимизни ўз қўлимиз билан яратадиган бўлдик. Ҳаётимиз ва яшаётган хонадонимизни миллий манфаат ва қадриятларимизга умумбашарият эътироф этган демократик мезонларга монан қилиб қуришдек ноёб тарихий имкониятга эга бўлдик».

7-мавзу: Миллий истиқлол ва Ўзбекистонда маданий тараққиёт.

Маъруза режаси:

- 1. Миллий истиқлол ва маданият тушунчаси.**
- 2. Маданиятшуносликда миллий ва умуминсоний қадриятлар**
- 3. Миллий анъана ва маросимлар.**

...Бундан буён ҳам ота-боболаримиздан қолган миллатимизнинг қон-қонига сингиб кетган, бугунги кун талаблрига ҳам жавоб берадиган эзгу анъанадларга содиқ бўлсак, Аллоҳ толонинг ўзи бизга инъом этган миллий ўзлигимизни қайтадан тикласак, бу билан доим ғурурланиб, айна вақтда ўз эътиқодимизга маъсул бўлиб яшасак, иншооллоҳ, ҳеч қачон кам бўлмаймиз.

И.А. Каримов

Мустақилликдан кейин ўтган йиллар тарих учун бир лаҳза бўлса-да Ўзбекистон учун бутун бир тарихий давр ҳисобланади. Мустақиллик йиллари, Ислом Каримов таъбири билан айтганда, ўз ўтмишимизни, ўз маданиятимизни ҳолисона билиб олиш давридир. “Мустақиллик йиллари - ёш демократик давлатни фаол қуриш, унинг сиёсатини ишлаб чиқиш давридир. Бу давр маънавий уйғониш ва миллий ўзлигини англашнинг ўсиши давридир. Бу-озодлик руҳи билан, ўз кучларига, малакатнинг, халқнинг ёрқин келажагига ишонч билан тўлиб-тошган давридир”¹

Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий соҳаларда бурилиш бўлганидек, мустақиллик даврида халқимизнинг маънавий ҳаётида ҳам уйғониш юз берди.

Маънавий ҳаётимизда эришган дастлабки, энг биринчи ва асосий ютуғимиз шу бўлдики, Ватанимизда инсоний қадр-қиммат юксак мақом касб этди, халқимиз сарчашмаларнинг кўзлари қайтадан очилди, жамиятимизни маданий-маънавий жиҳатидан янгилаш ишларига киришилди.

Мустақиллик йиллари мобайнида инсон маънавияти. Юксак ахлоқ ва маданиятнинг қудратли қатламлари очилди, гўзал миллий анъаналар тикланди, жоҳон цивилизациясига салмоқли ҳисса қўшган улуғ аجدодларимизнинг улкан маънавий мерослари халқимизга қайтарилди, одамлар қалбида миллий ғурур, она заминга меҳр-муҳаббат туйғулари камол топди.

Агар халқда мустақиллик ҳақида билим ва тасаввур бўлса-ю, аммо бу ғоя эътиқодга, дунёқарашга айланмаган бўлса, унда мустақиллик барқарор бўлмайди. “Чунки тафаккур озод бўлмаса, онг ва шуур тайзидан, қулликдан қутулмаса, инсон тўла озод бўлолмайди.

¹ И.А.Каримов Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3 жилд. Т., 2Ўзбекистон”, 1996, 176 бет

Халқнинг маънавияти ва маданияти, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишни таъминлашнинг энг муҳим, белгиловчи аҳамиятга эга бўлган омиллари жумласига киради. Ана шу назарий қоида Ислом Каримов таъкидлаганидек, Ўзбекистоннинг келажакда ривожланган буюк давлатга айланиши тўрт асосий негизга :

1. Умуминсоний қадриятларга содиқлик.
2. Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш
3. Инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши.
4. Ватанпарварлик.

Халқимиз адолат, тенглик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликни нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шароит яратишдир. Ана шу шартлардан биттаси бузиладиган бўлса, инсонлар орасида тенгсизлик ва адолатсизликлар келиб чиқади, турли туман нохолисликларга йўл қўйилади.

Энг ёмони шундаки, Мустақил Ўзбекистоннинг янги Конституциясида белгиланган ҳуқуқларнинг атайлаб бўзилиши ёмон оқибатларга олиб келади, бу халқ онгини захарлайди, давлат қонунларига Президент фармонларига ишонсизлик кайфиятини вужудга келтиради. Бу адолат ва тенглик каби умуминсоний қадриятларга очикдан-очик зарбадир.

Демак, деҳқонми ёки ишчими, раҳбарми ёки давлат арбобими, барча қонун олдида баробар бўлмоғи лозимдир. Ана шундагина Ўзбекистон мустақиллигини ўша адолатли ва инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган қонунлар орқали сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш мумкин.

- Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожланишига алоҳида эътиборни кучайтириш мустақил давлат ва халқнинг асосий мақсадидир. Бу хусусда И.А.Каримов “халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш-Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир”, деб таълим беради.

Халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга алоҳида эътиборни кучайтириш мустақил давлат ва халқнинг асосий мақсадидир.

Маънавий мерос, яъни маънавият деганда, биринчи галда, миллий озодлик ва мустақиллик туйғусини тушунмоқ лозим. Марказий Осиё ҳудуди қадимда Хоразм, Турон, Туркистон сингари номлар билан аталгани тарихдан аён. У кўпчилик даврда мустақил яшаган. Ўзбекистонда сиёсий мустақиллик ва озодликнинг дастлабки кезлариданок

аждодаларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш, халқимиз ва миллатимизни ўз маданияти ва анъаналари, маънавий, ахлоқий маърифий қадриятлари, дини ва эътиқоди, она тили, адабиёти ва санъатидан баҳраманд қилиш бунинг учун зарур бўлган шарт-шароитларни, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий асосларини яратиш масаласи ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди. Мустақиллик туфайли махсус мақом дасталари тузилди, мумтоз куй ва мусиқалар қайта тикланди ва бу йўлда оғир ва шарафли ишлар олиб борилмоқда. Шўро ҳукумати раҳбарлик қилган етмиш йил давомида мумтоз куйлар муаллифларининг номлари тарих саҳифаларидан зўровонлик билан чизиб ташланган. Хусусан, Хоразм маданияти ва маънавиятини юксалтиришга хисса қўшган Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг ижоди халқдан ажратиб қўйилди. Лекин унинг Огаҳий ғазалига басталаган “Феруз” куйини йўқотишга, халқ ёдидан ўчиришга ҳеч кимнинг кучи етмади, у ҳозирги мустақиллик тантанасига яшаб келди ва “Феруз” мустақиллик тўйларида, байрамларда баралла янграб келмоқда.

Мустақилликка эришганмиздан сўнг биз сохта мафжуранинг якка ҳокимлигидан қутилдик. Маънавиятни, мафжурани зуғумлардан озод қилиб, эркин фикрга, миллий тафаккурга кенг йўл очдик.

Мустақиллик йилларида маънавий юксалиш учун яратилган қулай шарт шароитлардан бири жамият аъзолари учун яратилган моддий имкониятлардир.

Маънавий юксалишнинг мустақиллик йилларида яратилган моддий имкониятларига миллий бойликнинг кўпайиши, одамларнинг муносиб турмуш ва иш шароитларини таъминлайдиган қудратли барқарор ва жўшқин ривожланиб боровчи иқтисодиётни барпо этиш мулк эгалари ҳуқуқларини давлат йўли билан химоя қилишни таъминлашни далил сифатида айтиб ўтиш мумкин.

Маънавий юксалишнинг моддий шарт-шароитлари инсоннинг ҳаёт таъминоти учун зарур бўлган иш ҳақи пенсия ва нафақаларнинг кафолатланган энг кам миқдорини жорий этиш ижтимоий муҳофазанинг барча турларини амалга оширишдан иборатдир.

Моддий имкониятлар қулай бўлган шароитда кишилар ўзларининг билим даражаларини оширишга интеллектуал ривожланишга, адабиёт санъат, фан халқ маорифи билан шуғулланишга, маънавий тадбирларга қатнашишга ва шулар орқали маънавий юксалиш имкониятига эга бўладилар.

Президент таъкидлаганидек заминимизда яшаётган одамларнинг муносиб ва эркин фаравон ҳаётини таъминлаш ҳар бир киши ҳуқуқ ва имкониятлардан тўлиқ фойдаланиши учун зарур шароитларни яратиш – жамиятимизни ислоҳ қилиш ва янгилаш пайтида олдимизга қўяётган ғоят муҳим вазифалардандир.

Ватанпарвар инсон улар, биринчи навбатда маънавий пок, мафжуравий пишиқ, иймон-эътиқодли ҳамда ўз Ватани, миллати учун юксак Ватанпарварлик туйғуларига эга бўлишлари ҳам лозим.

Миллий-маънавий қадриятлар ёш авлодда ватанпарварлик туйғуларини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Ватанпарвар инсон қуйидаги фазилатларга эга бўлиши тақозо этилади.

- Тарихни яхши билиши билан бирга у билан фахрланиш.
- Аждодлар яратган моддий ва маънавий меросни асрай билиш.
- Умуминсоний қадриятларга содиқлик.
- Ўзбек халқининг кўхна удумлари, гўзал урф-одатларини қадрлай билиш.
- Умуминсоний тафаккурнинг энг яхши жиҳатларини ижодий ўзлаштириб давом эттириш.
- Туғилиб ўсган жой-Ватанга меҳр-муҳаббатли бўлиш.

Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда маънавият, миллий қадриятлар улар руҳиятида воқе бўлади. “Инсон ўзини халқнинг бир зарраси деб сезгандагина, у ҳақида ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади” Биргина мадҳия гимн мисолини олайлик.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришига кўра, гимнлар Ватан йўлида якка-ёлғиз жонини тикиб, қурбон бўлган фидойи қаҳрамонлар руҳига бағишлов, тантанали марсиядир. Табиийки, марсия айтиладиган пайтда арвоҳлар руҳининг ҳурмати учун одамлар ўринларидан туриб, жўр бўлиб, марсияни ижро этишган. Ҳозирги кун талаби ҳам шундан келиб чиқиши керак. Етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган Ўзбекистон фуқароси бу қадриятни англаб етмоғи лозим.

Ҳақиқий ватанпарварлар қатағон йилларида ҳам ватанини ташлаб кетмади. Ватан ҳақидаги ғоялари учун курашишди, фидойилик, мардлик, қаҳрамонлик кўрсатишди. Хлақи билан ёнма-ён туришди, халқ олдида, ўз тупроғида жон беришди. Шунинг учун ҳам Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитрат ва шу каби буюк зотлар халқ ёдида қолишди. Ойбек, Шайхзода, Миртемир каби улуғ зотлар қандай азоб чекишларига қарамай ватанидан бир қадам ҳам жилмадилар, барибир ватанини ўйлади ва қўйлади.

Маданиятшунослиқда қадриятлар катигорияси. Миллий ва умуминсоний қадриятлар.

Кишилар онгида қадрият категорияси турли нарса ва ҳодисаларни таққослаш орқали шаклланади. Инсон дунёни англаб олгандагина, дунёда содир бўлган ва бўлаётган ҳодисалар, воқеалар, ўзгаришларни тушиниб етгандагина, ўзнинг ҳаёти учун нималар муҳим ёки муҳим эмаслигини, нималарсиз яшаш мумкин ёки мумкин эмаслигини ажрата

олади. Табиёки, ҳар бир инсон ўз қадриятлар дунёсини ўзича аниқлайди. Демак, қадриятлар бу нарсалар эмас, балки нарсаларга, ҳодисаларга ва бошқаларга муносабатдир. Шундай қадриятлар борки, уларсиз маълум давр маданияти кемтик, ноқулай бўлиб қолади. Шахс маданияти мисолида бу ҳолатни қуйидагича тасвирлаш мумкин бўлади: қадрият шундай нарсаки, усиз бирон шахснинг тўла ёки қисман мавжудлиги ўз аҳамиятини йўқотади. Масалан, ошиқ бўлиб қолган одам учун ўз севгилиси, ота-она учун ўз фарзанди, олим учун илм-фан шундай қадриятки, ундан маҳрум бўлса ҳаётнинг қизиғи қолмайди. Ҳар бир давр маданиятининг шундай қадриятлар тизими борки, уларсиз мазкур маданиятнинг мавжудлиги мазмунсиз бўлиб қолади.

Қадриятлар деганда нимани тушунмоқ керак?

Қадриятлар-борлиқ ва жамият, нарсалар, воқеалар ҳодисалар, инсон ҳаёти моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини кўрсатиш учун қўланиладиган тушунча. Кўпгина ҳолларда кишилар қимматбаҳо буюмларини қадрият дейишади. Аслида, эса қадрият сўзининг маъноси бошқачароқ. Масалан, минг йиллар илгариги буюмнинг баҳоси арзимас бўлиши мумкин, негаки, уни ҳозир ишлатиб бўлмайди. Аммо мерос сифатида у буюм ниҳоятда қадрли, аҳамиятли бўлиши мумкин.

Қисқа қилиб айтганда, қадриятлар деганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча моддий ва маънавий маданият унсурлари тушунилади. Қадрият инсоният яратган ва яратаётган моддий ва маънавий бойликларнинг гултоиждир. Қадриятларнинг аҳамияти шундаки, улар кишиларнинг ҳуқ — аъворини тартибга солиш ва тўғри йўналтиришга хизмат қилади.

Қадриятларни маданият сингари моддий ва маънавий қадриятларга ажратиш мумкин. Моддий қадриятларга — инсонлар учун жисмоний қулайликлар яратувчи ҳўжалиқ, техник, соғлиқ, жинсий жуфтлик, бойлик, қулай майший шарт-шароитла, тоза сув, сифатли озиқ-овқат ва бошқаларни киритиш мумкин.

Маънавий қадриятларга илмий, ахлоқий, эстетик, диний, бадий ва бошқа қадриятлар киради. Айрим қадриятлар тарихий, даврий хусусият касб этиб, давр ўзгариши билан ўзгариб бориши мумкин. Шу билан бирга доимий, универсал аҳамиятга эга бўлган қадриятлар ҳам мавжуд. Масалан, одамни қаҳрамонликка, Ватанга содиқликка ундовчи қадриятлар. Бадий, ахлоқий қадриятлар ҳам универсал қадриятлар ҳисобланилади. Энг юксак қадриятлар эзгулик, муҳр ва мурувват, меҳнат, ҳаёт, муҳаттат, адолат ҳақиқат, вақт сингари мезонларда ифодаланади. Бу неъматлар шунинг учун қадриятлар дейиладик, уларни кишилар ўзлари учун аҳамиятли бўлганлиги учун қадрлайдилар.

Ота боболаримиз бизга қолдирган бой ва ранг баранг маънавий меросини, миллий кадрятларимизни асраб авайлаб, уларни замонавий илм-фан ютуқлари билан ижодий бойитиб келажак авлоднинг тафаккури дунёқарашини миллий ва умуминсоний кадрятлар асосида шакиллантириб уларнинг бунёдкорлик фаолиятини ошириш мустақиллик пойдеворини мустаҳкамлашнинг асосий гаровидир. “Хозирги энг муҳим, энг дозарб вазифамиз дейди И. А. Каримов жамиятимиз аъзоларини авваламбор, вояга етиб келадиган ёш авлодни камол топтириш, уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура ўз Ватанига меҳр -садоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий қадриятлар руҳида тарбиялашдан иборатдир.”

Ҳеч бир халқ ўзлигини англамасдан, миллий маданияти, миллий қадриятларни асраб-авайлаб сақламасдан туриб, бошқа халқларнинг қадриятларига ҳурмат-иззат билан қарай олмайди. Мустақил Ўзбекистоннинг куч қудрати халқимизнинг умуминсоний қадриятларига содиқлигидадир. Хусусан, мустақиллигимизнинг биринчи кунидан бошлаб ҳаётимизнинг биринчи жалбҳаларида “қадриятлар”, “миллий тикланиш”, “миллий онг”, “миллий ғурур”, “миллий ифтихор”, каби атамалар тез тез ишлатилиб келинмоқда. Бу бежиз эмас, зотан, мустақиллик айна пайтда миллий тикланиш ҳамдир. Аммо шуни таъкидлаш жойизки, қатағончилик сиёсати ва тузуми даврида бу атамаларни ишлатиш уёқда турсин уларни ҳатто ўзбекча луғат бойлигидан суриб чиқаришга ҳаракат қилинган. Олдинги йиллардаги босилган луғатларни гапирмайлик, шунингдек, 1981 йили Москвадаги “Рус тили” нашрети томонидан чоп этилган 60 минг сўзни қамраб олган икки жилдли ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳам “қадрият” “миллий тикланиш”, “миллий ифтихор” каби сўзларни умуман учратмаймиз.

Мустақилликни қўлга киритган Ўзбекистон халқи янги XXI ўзининг миллий-маданий қадриятларини тиклаган, уларни янги мазмун билан бойитиб, янгича ҳаёт бахш этган ҳолда кириб келди. Маълумки, ҳар бир миллатга, аввало, унинг тили, тарихи, байрамларини, миллий хусусиятларини ўрганиб баҳо берилади. Айна пайтда, мамлакат раҳбарига, етакчисига муносабат билдирилганда унинг миллий-маънавий қадриятларга бўлган муносабатига, уни авайлаб асраш ва авлодларга етказа олишига қараб ҳам баҳо берилади.

Хўш, шундай экан қадриятлар тушунчасининг ўзи нима? Унинг моҳияти, асосий жиҳатлари нимадан иборат? Энг аввало шуни қайд қилиш керакки қадриятлар жуда сермазмун ва кўпқиррали тушунчадир. Таниқли файласуф олим В.П. Тугариновнинг фикрича “...қадриятлар муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятининг ҳақиқий ёки идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ҳодисаларининг моҳияти ёки ҳодисанинг бир жиҳатидир. Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишига

сабаб- кишилар уларни кадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ижтимоий томондан бойитади.

- Демак, қадрият дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, эллат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳоланиб қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ходислари мажмуини тушунмоғимиз лозим.

Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий, моддий қадриятлар катта аҳамият касб этади. Табиий қадриятларга - ер ва ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсмликлар, ҳайвонот дунёси ва бошқалар киради.

Моддий қадриятлар -инсон меҳнати, хатти-ҳаракати, ақл-заковати билан яратилган “иккинчи табиат”, яъни турли-туман моддий бойликлар, завод ва фабрикалар, ишлаб чиқариш кучлари, транспорт васиталари, асбоб-ускуналар, турар-жой, мол-мулк, ноз-неъмат ва шу кабилардир. Маълумки, моддий қадриятларнинг асосини жамиятимизнинг моддий-техника базаси ташкил қилади.

Қадриятлар амал қилиш дорасига кўра; А) миллий Б) минтақавий В) умуминсоний турларга бўлинади .

Миллий қадриятлар –мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у одатлари анъаналари, миллий онгги моддий ва маънавий бойликлари иқтисодий, ижтимоий сиёсий ҳаётининг барча жиҳатларида намоён бўлади. Ўз миллий қадриятига эга бўлмаган миллат йўқ. Миллий қадриятларнинг саҳиби муайян миллатдир. Миллатнинг таназзули айни ҳолда миллий қадриятларнинг таназзули ҳамдир. Ҳар бир миллат ўз қадриятларини яратувчиси, асраб-авайловчиси ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллат сиёсий жараёнлар натижасида бирор империя ёки давлатга қарам бўлиб қолганда ҳам ўз миллий қадриятларини сақлаш туйғуси йўқолиб кетмайди, миллий қадриятлари маълум даражада сақланиб қолади.

Ўзбек халқининг бой, ўзига хос бетакрор миллий қадриятлари бор, улар бир неча минг йиллар давомида шаклланган. Қадриятлар дастлаб маҳаллий мазмунда, яъни Хоразм, Сурхондарё, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона ва ҳокозо ҳудудларда яшовчи аҳолига хос урф-одатлар, расм-русумлар, маросимлар ва ҳокозолар тарзида шаклланади. Сўнгра уларнинг энг муҳимлари асрлар давомида халқига хос қуйидаги жиҳатлар унинг миллий қадриятлари сифатида бошқа халқлар томонидан эътироф этилган:

- Туғилган макон ва она юртга эҳтиром;
- Авлолар хотирасига садоқат;
- Катталарга ҳурмат, кичикларга иззат;

- Меҳмондўстлик;
- Болажонлик;
- Маънавит – ахлоқ – одоб – маърифат;
- Муомалада мулозамат, ҳаё, андишалик
- Оғир кунларда вазинлик, сабр-тоқат ва хоқозо;

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб –у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики, моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий , ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади. Токи миллатлар, миллий манфаатлар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам миллий ҳис-туйғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг миллий қадриятларни англашини тасаввур қилиш қийин. Токи миллатлар, миллий манфаатлар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам миллий ҳис туйғулар миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади.

Ёшларнинг маънавиятини юксалтиришда анъанавий миллий қадриятларимизнинг ўрни аҳамиятлидир. Миллий қадриятларимиздан бири бўлган оила, жамиятнинг энг кичик бўғинидир. Шунинг учун ҳам, эътиборни энг биринчи навбатда оиладан бошламоқ керак. Анъанавий миллий қадриятларимизни тиклашимизда мактаб, оила, маҳалла ҳамкорлигини ошириш даркор . Ҳамкорлик албатта ўз меvasини беради. Сабаби, талаба ёшлар энг аввало таълим – тарбияни ўз оиласида олади. Ана шу олган таълим - тарбияни ўзи ўқиётган олий ўқув юртида кўрсатиб беради.

Олий ўқув юртларида талаба ёшлар маънавиятини юксалтириш учун бир қанча ижобий ишлар қилинмоқда. Мамлакатимиз раҳбариятининг маънавий маърифий ишларда анъанавий миллий қадриятларимиздан фойдаланиши халқимиз тарихини ёшлар онгига сингдиришда муҳим педагогик қимматга эга эканлигини кўрсатди.

Миллий қадриятларимизни мужассамлашпирган маънавият бурчаклари ташкил қилинмоқда. Миллий қадриятлар биринчи навбатда миллатнинг ўтмишини, тарихини кўрсатиб беради. Миллий қадриятларга чуқур ҳурмат, меҳр-муҳаббат ҳиссини тарбияламасдан туриб, ёш авлодда миллатпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириб бўлмайди. Ҳар бир талаба ўзлигини англаши учун ўзининг тарихий ўтмишига, қадриятларига теран муносабатда бўлиши керак. Анъанавий қадриятлар миллатнинг келажagini белгилайди.

Оилага миллий қадриятларни давом эттирувчи жамиятнинг бир кичик бўлаги сифатида қаралиши лозим. Биз миллатимизга хос бўлган меҳр оқибат, яқин қариндошлар ҳолидан хабар олишлик, илм берган устозларга ҳурматда бўлишлик юқори эканлигидан

ғуруланамиз. Бизнинг ўзбек миллатида “Устоз отангдек улуғ ” – деган олий қадриятларимиз бор. Республикамиз ҳукумати томонидан маънавий - маърифий ишларга бежиз алоҳида эътибор билан қаралаётганини таъкидлаб ўтиш лозим. Ҳар бир жамият учун энг аввало, маънан етук, мустақил фикрловчи, ўз халқи урф- одатлари ва қадриятлари билан дунёда фахрланадиган шижоатли ёшлар зарур.

- Бунинг учун талаба ёшлар ҳозирдан чуқур билим олиши, ўзбек халқига хос бўлган анъанавий миллий қадриятларимизни дунёнинг исталган давлатига олиб чиқиб, ўтмишимиз, ҳозирги кунимиз ва келажагимиз ҳақида маълумот беришга интилиши лозим. Талаба ёшлар тарбиясида анъанавий миллий қадриятларга бўлган эътиборни янада кучайтириш лозим. Бунда қуйидаги қадриятларнинг аҳамияти катта:
- Жамиятдаги кишилар ўртасида обрўга эътиборга, ҳурматга, нуфузга эга бўлиш;
- Ҳақўйлик-иқтидор адолат инсофда эканлигини англаш;
- Авлодлар хотирасига садоқат;
- Инсоний муомалада мулозамат;

Хулоса ўрнида, талаба-ёшларни маънавиятини юксалтиришда анъанавий қадриятлар маънавий етук, баркамол авлодни тарбияладиган қудратли куч эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиздир.

Минтақавий қадриятлар- қадриятлар иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, урф-одат ва анъаналари мушғарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуини ташкил этади. Минтақавий қадриятларга мисол сифатида Марказий Осиё ҳудудида истиқомат қилувчи ўзбек, қozoқ, тожиқ, қирғиз, туркман халқларига хос бўлган қадриятларни эслатиб ўтишимиз мумкин. Буюк Турон диёрида униб ўсган мазкур халқларнинг тарихи, тили, маданияти, дини, урф-одат ва анъаналарида жуда кўп умумийлик мавжуд. Қадимдан бир маънавий-руҳий иқлимдан нафас олиб келган халқларимиз тарихимизнинг, айниқса, бугунги маъсулиятли даврда бир-бирларига меҳр-оқибатли бўлишни замоннинг ўз талаб этмоқда.

Умуминсоний қадриятлар- жаҳондаги барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишларига мувофиқ келади. Шунини таъкидлаш керакки, жаҳондаги биронта халқ ва миллат, умуман жаҳон цивилизациясидан мутлоқо ажралган алоҳида маданиятга эга эмас. Миллатлар бошқа халқларнинг маданий-маънавий ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар.

Умуминсоний қадриятлар – одамзод учун кишилик жамияти учун энг қадрли бўлган нарсалар, ҳодисалар, фаолият ва бошқаларнинг умумижтимоий қадрини, аҳамиятини

ифодалаш мақсадида қўлланиладиган тушунчадир. Умуминсоний кадриятлар категориясининг мазмунини тўлиқ англаб этиш учун, аввало, умуминсонийлик тушунчасининг маъносини билмоқ зарур. Умуминсоний кадриятлар деганда умумжамият, бутун инсоният учун муҳим аҳамиятга эга бўлган, инсониятнинг мавжудлиги, ўтмиши, бугуни ва клажагини залий орзу умидлари ва идеалларини ўзида акс эттирадиган кадриятлар назарда тутилади. Бутун инсоният учун умумий фойдаланиш имконини берадиган универсал технологиялар ишлаб чиқариш, бошқаришни ташкил этиш, космонавтика, кибернетика, ахборот технологиялари умуминсоний кадриятлар жумласига киради. Умуминсоний кадриятларга маданият, маънавият, фан, дин, санъат, ҳуқуқ, сиёсат, ижтимоий онг шакллари билан боғлиқ ютуқлар кашфиётлар яратилган бойликлар, маънавий камолатнинг йўналишлари воситалари киради. Инсон, унинг ҳаёти яхшилик, гўзаллик, адолат, ҳақиқат эркинлик, тенглик, дўстлик, муҳаббат, бахт-саодат, ватанпарварлик ва хоқозолар умуминсоний кадриятларнинг энг олийси идеал кадриятларидир.

Умуминсоний кадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар ҳам киради. Улардан энг асосийлари ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, ядровий қуроолларнинг пойгасини тўхтатиш, халқаро ҳафсизликни таъминлаш, турли касалликларнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш ва хоқозо муаммолар киради. Республикамизда маънавият соҳасида янги тизимнинг вужудга келиши жумладан, “Маънавият ва маърифат” жамоатчилик маркази, “Таълим маркази”, “Ўзбекино”, “Ўзбекнаво”, “Ўзбекракс”, “Ўзбектеатр”, “Ўзбекмузей”, “Бадий академия”, “Ўзбек амалий санъати маркази”, “Миллий маданий марказлар”, “Ўрта Осиё маданият ходимлари ассоциацияси” каби маданий-маърифий ташкилотлар ва кўплаб жамғармаларнинг тузилиши республика маънавияти асосий соҳаларининг таркиб топиши ва ривожланишига замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Миллий кадриятларни тиклаш борасидаги амалга оширилаётган тарихий ишларимизнинг қамрови жуда кенг. Улардан асосийлари қуйидагилардир.

- Қадимий тарихимизнинг ҳаққоний, чуқур ва ҳар томонлама ўрганилиши, совет даврида тақиқланган тарихий мавзулардаги асарларнинг чоп этишилиши халқимиз тарихини тиклашда муҳим аҳамият касб этмоқда;
- Халқ одатлари, маросимлари ва байрамлари (Навруз, Рамазон ҳайт, Қурбон ҳайт кабилар)нинг тикланиши ва янги байрамлар (Мустақиллик куни, Мураббийлар куни кабилар)нинг жорий этилиши халқ маънавий ҳаётига янги руҳ ва мазмун бағишламоқда;

- Диний қадриятларнинг тикланиши эски мачит ва мадрасаларнинг таъмирланиши, янгиларнинг барпо этилиши, диний адабиётларнинг нашр этилишига кенг имкониятлар яратилиши республикамызда виждон эркинлигини таъминламоқда;
- Дунё тараққиётига катта ҳисса қўшган аجدодларимиз-буюк мутафаккирлар, давлат арбоблари маънавий меросидан халқимиз фахр билан фойдалана бошлаши, жумладан, Имом Бухорий, Ат –Термизий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд қабиларнинг асарлари халқимизга руҳий маънавий қувват бермоқда. ЮНЕСКО ташаббуси билан жаҳон маданиятига муносиб ҳисса қўшган давлат арбоблари ва алломаларининг таваллуд кунларини ўтказиш одамларда миллий фахр туйғуларини юксалтирмоқда;
- Ўзбек тилининг давлат тили даражасига кўтарилиши , ўз навбатида жаҳон тилларини ўрганиш эҳтиёжи бизни оламга “ юз тутишимиз”га жаҳон ҳамжамиятига қўшилишимизга, умуминсоний қадриятларни янада кенгрок ўзлаштиришимизга ёрдам бермоқда;
- Халқ ижоди, миллий амалий санъатимизнинг жонланиши, ватандошларимизни ва хорижликларни лол қолдирмоқда. Халқ ижоди бўйича республика ва халқаро анжуманларнинг ўтказилиши, аجدодларимиз мероси, миллий-ахлоқий маданият дурдоналари ёшларни тарбиялашда муҳим омил бўлмоқда.

Юқорилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки: 1) қадриятлар жамиятимизнинг бойлиги, пойдевори. Уни авайлаб асраш ва оқилона ривожлантириш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир; 2) қадриятлар ўтмиш билан бугунги кун ва келажакни боғлайдиган восита; 3) қадриятлар маънавий етук, баркамол инсонларни тарбиялайдиган қудратли куч; 4) қадриятлар жамиятимизни жаҳон ҳамжамиятига қўшувчи ишончли восита. Шунинг учун ҳам қадриятларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндашиб, уларни мазмунан бойитиб ижодий ривожлантириш – давр тақозосидир.

Миллий анъана ва маросимлар.

Малакатимизнинг истиқлол йиларида қўлга киритган энг залворли ютуқларидан бири топталаган миллий қадриятлар, урф-одатлар, диний анъаналарнинг қайта тикланиши бўлди. Мустақиллик миллий анъана, урф-одат ва қадриятларимизни том маънода тикланиши учун ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафжуравий, руҳий-ахлоқий замин яратди.

Миллий анъаналар – миллат ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган тушунчалар, белгилар, хусусиятлар, фаолият турлари, одатлар ва ҳислатларнинг авлоддан авлодга ўтиш ҳамда мерос бўлиб қолиш тарзи.

Миллий анъаналар умуминсоний анъаналарнинг бир миллат даражасида намоён бўлишидир. Миллий анъаналар миллатни бирлаштириш, авлодларни занжирдек ўзаро боғлаш, ҳамжихатлигини таъминлаш воситасидир. Ҳар бир халқ ўз миллий анъаналарининг соҳиби, уларнинг сақловчисидир. Анъаналар халқнинг тарихий шаклланиши ва ривожланиши жарёнида яратилган ва авлодларга муқаддас мерос сифатида келаётган бебаҳо бойлигидир. Аجدодларимиз анъаналари барҳаёт бўлиши учун, аввало, уни келажагимиз бунёдкорлари – ёшларимиз онгида барқарорлаштириш лозим, акс ҳолда ёшлар томонидан аجدодлар анъаналарини қадрланмай қўйилиши, авлодлар ўртасида маънавий узилишни вужудга келтиради. Авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ анъаналари шўролар даврида жиддий тўсиқларга учраган бўлса, ҳам, ўзбек халқи мустақилликка эришгандан сўнг, қайта тиклана бошланди, ҳатто илгари тақиқланган анъаналар жиддий тадқиқот объектларига айланмоқда ва улар ҳақида қатор китоблар чоп этилмоқда.

Миллий урф-одатлар ҳозирги кунда алоҳида ижтимоий аҳамият касб этмоқда. Улар, биринчидан, ҳар бир инсон онги, руҳияти, ички маънавий дунёсининг ифодаси сифатида намоён бўлиши, Иккинчидан, урф-одатларда муайян халққа, миллатга хос хусусиятлар ана шу халқ ва миллатга мансуб бўлган инсонларнинг дунёқараши, ҳаётга муносабати, тафаккур тарзининг ўзига монанд тамойиллада ифодаланиши билан изоҳланади.

Учинчидан эса, урф-одатларда халқнинг, миллатнинг тасаввурлари, орзу-умидлари ва идеаллари ўз ифодасини топади.

Истиқлол йилларида маданий мероснинг тиклана бориши, Наврўз байрамининг умумхалқ шодиёнасига айланиши, диний қадриятларга нисбатан муносабатнинг ўзгариши миллий анъанавий тараққиётдан далолат беради. Ўтмишдаги буюк алломаларимизнинг тавваллуд кунларини ўтказиш анъанага айланди. Хусусан, Алишер Навоийнинг 1991 йилда 550, 2001 йилда 560 йиллик тўйини нишонлаш, 1994 йилнинг Улуғбек йили деб эълон қилиниши қўлга киритилган катта ютуқлардан биридир. И.Каримов томонидан “Шаҳидлар хиёбони”нинг ташкил этилиши миллатимиз учун жуда муҳим маънавий-мафкуравий, ахлокий-руҳий кўтарилиш бўлди.

Ўзбекистонда Амир Темури шахсига нисбатан ижтимоий адолат ўрнатилди. И.Каримов 1996 йил 18 октябрда Темурийлар тарихи Давлат музейининг очилиш маросимида Соҳибқирон даҳосига муносиб баҳо берди: “Бутун ҳаётимизнинг барча жабҳаларида адолат ва ҳақиқат қарор топаётган тарихий бир даврда шу фикрни алоҳида таъкидлашни

истар эдим. Амир Темур бизнинг шаън-шавкатимиз, ғурур-ифтихоримиздир. Амир темур халқимиз даҳосининг тимсоли, маънавий қудратимиз рамзидир”.

Кейинги пайтларда дин ва диний қадриятларга бўлган муносабатимиз ўзгарди. Ислом динининг миллий қадрият сифатида эътироф этилишини 1995 йилда Тошкентда Халқаро Ислом тадқиқот марказининг ташкил этилиши, Тошкент Ислом Университетининг очилишидан ҳам билса бўлади. Ушбу марказларда ислом назарияси ва тарихи, диний асарларни таржима қилиш, Ватанимиздан етишиб чиққан йирик ислоимшунос олимлар ҳаёти фаолиятини тадқиқ этиш, юртимиздаги исломий қарашларнинг ўзига хос томонларини ўрганишга алоҳида аҳамият берилмоқда. Ислом оламининг буюк алломалари юбилейларини байрам сифатида нишонлаш миллий маънавий ҳаётимизга ҳаётбахш таъсир қилмоқда. Жумладан Абу Исо ат-Термизийнинг 1200 йиллиги, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги, Нажмиддин Кубронинг 850 йиллиги, Баҳоуддин Накшбанднинг 675йиллиги, Имом Манур ал-Мотуридийнинг 1130 йиллиги Бурҳониддин ал-Марғилонийнинг 910 йилликларин ҳукуматнинг махсус қарорлари асосида нишонланиши жуда катта ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий аҳамият кеасб этди. Халқлар ҳаётида турли: диний, миллий, касбий ёки меҳнат байрамлари, оилавий байрамлар мавжуд. Уларни ҳар бир халқ ўзича идрок этади ва амалга оширади. Миллатнинг дунёқараши, орзу-умидлари, истак ва интилишлари, ўзлиги унинг байрамлари, анъаналарда ёрқин акс этади.

Ва, ниҳоят, 1991 йил мартда Наврўз умумхалқ байрамини доимий равишда халқ байрами сифатида ўтказиш тўғрисидаги ҳуқуқий асос-Президент И.Каримовнинг “ Жумҳуриятда “Наврўз” умумхалқ байрамига тайёргарлик кўриш ва ўтказиш ҳақида”ги Фармони эълон қилинди. Республика Президенти ислом Каримов ташаббуси билан Навруз байрамининг тикланганлиги ва унинг умумхалқ байрами сифатида дам олиш куни деб эълон қилинганлиги, айни пайтда, ҳайит байрамининг тикланиши ва у ҳам дам олиш куни деб эълон қилинганлиги кишида ифтихор туйғусини уйғотмасдан қолмайди. Бугун Наврўз Мустақиллик мазмуни билан уйғунлашиб кетди. Наврўз байрами орқали халқимизнинг бой миллий-маънавий мероси қайта тикланмоқда. Жойларда миллий-маданиятимиз негизлари, миллий қадриятларимиз тикланиб, унга янгидан ҳаёт бахш этилмоқда. Президент “Навруз” байрамини тиклаш орқали, минг йиллар давомида севиб, ардоқлаб келинган халқимизнинг оғзаки ижоди, дostonчилик ва бахшичилик билан бирга фольклорчилик санъатига ҳам катта эътиборни қаратди. Ҳозирги кунда фольклор дасталари нафақат республикамызда, дунёда ўзбекнинг шон-шарафини, бой миллий маданиятини намоийиш этиб совринли ўринларни қўлга киритмоқдалар.

2006 йилни Президентимиз И.А.Каримов томонидан “Хомийлар ва шифокорлар йили” деб эълон қилинишида ўзбек халқининг азалдан шаклланган саховатпешалик ва саҳийлик каби қадриятлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Саховат ва фидойилик бир-бирига уйғун тушунчалар бўлиб, иккаласи ҳам маънавиятга тааллуқли тушунча ҳисобланади. Саҳий киши албатта фидойи бўлади ва фидойи киши қўлидан саховат қилиш келади. Бугунги ёш авлодни онгига хайр-саховат ва фидойилик каби миллий қадриятларимизни сингдириш Республикаимизнинг ривожланиши ва узоқ тарихга эга бўлган маънавиятимизни янада сайқалланишига олиб келади.

Мавзу такрорлаш учун саволлар.

1. Мустақиллик шароитида миллий маданият тушунчаси нималарда намоён бўллади?
2. Маданиятшуносликда қадриятлар катигорияси деганда нималарни тушунаси?
3. Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра неча турларга бўлинади.?
4. Миллий урф-одатларни ҳозирги кундаги аҳамияти нималарда намоён бўлади?
5. Миллий анъана ва маросимлар ҳақида тушунча беринг?
6. Хомийлик дегенда нималарни тушунаси?
7. “Қадрият” лар ҳақида ижодий иш ёзиш.

АДАБИЁТЛАР

1. И.А.Каримов Маънавий юксалиш йулида. Тошкент, “Ўзбекистон” , 1998
2. Мустақиллик Изоҳли илмий-оммабоп луғат А.Жалолов ва К. Хонназаров умумий таҳририда. Тошкент, «Шарқ»,1998
3. О.Мусурмонова Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996
4. Ж.Туленов, Б.Қодиров, З.Ғафуров Маънавий юксалиш сари . Тошкент, «Мехнат», 2000
5. З.М.Исломов Ўзбекистон модернизациялаш ва демократик тараққиёт сари. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2005
9. М.Восиқова Оила ва қонун Тошкент, “Адолат”, 1996
10. М.Махмудова Ҳар оиланинг сарвари бор. Тошкент.,2002
11. “Ўзбекистонда маънавий-маърифий ишларнинг ҳолати ва истиқболлари: комил инсон тарбияси”, мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент, 2004

8-мавзу: Юксак маънавият - енгилмас куч.

Маъруза режаси:

- 1. Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир**
- 2. Маънавиятни англаш. Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар**
- 3. Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш.**
- 4. Маънавиятга таҳдид – ўзлигимиз ва келажагимизга таҳдид.**

Бугун биз тарихий бир даврда – халқимиз ўз олдига эзгу ва улуг мақсадлар қўйиб, тинч-осойишта ҳаёт кечираётган, авваламбор, ўз куч ва имкониятларига таяниб, демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида улкан натижаларни қўлга киритаётган бир замонда яшамокдамиз.

Биз ўз тақдиримизни ўз қўлимизга олиб, азалий қадриятларимизга суяниб, шу билан бирга, тараққий топган давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, мана шундай олижаноб интилишлар билан яшаётганимиз, халқимиз асрлар давомида орзиқиб кутган озод, эркин ва фаровон ҳаётни барпо этаётганимиз, бу йўлда эришаётган ютуқларимизни халқаро ҳамжамият тан олгани – бундай имкониятларнинг барчасини айнан мустақиллик берганлигини бугун ҳаммамиз чуқур англаймиз.

Ана шу ҳақиқатни халқимиз ҳар томонлама тўғри тушуниб, танлаган тараққиёт йўлимизни онгли равишда қабул қилгани ва қўллаб-қувватлаётгани олдимизга қўйилган мақсадларга эришишнинг асосий манбаи ва гарови эканини ҳаётнинг ўзи тасдиқламоқда.

Биз халқимизнинг дунёда ҳеч кимдан кам бўлмаслиги, фарзандларимизнинг биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта, бахтли бўлиб яшаши учун бор куч ва имкониятларимизни сафарбар этаётган эканмиз, бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, бекиёс аҳамият касб этади. Агар биз бу масалада хушёрлик ва сезгирлигимизни, қатъият ва масъулиятимизни йўқотсак, бу ўта муҳим ишни ўз ҳолига, ўзибўларчиликка ташлаб қўядиган бўлсак, муқаддас қадриятларимизга йўғрилган ва улардан озиқланган маънавиятимиздан, тарихий хотирамиздан айрилиб, охир-оқибатда ўзимиз интилган умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолишимиз мумкин. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ.

Ўсиб келаётган авлод бугунги эзгулик йўлидаги бунёдкорлик ишларининг давомчиси саналади. Миллий маънавиятимиз қирраларини келажак авлодимиз шуурида мукаммал шакллантириш ва юксалтириш учун барчамиз масъулмиз.

Президентимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарини узлуксиз таълим тизимида ўрганишдан мақсад – *ёшларга инсон, миллат, давлатнинг*

*барқарорлиги, тараққиётга эришиши ва бу йўлдаги қийинчиликларни енгишда энг ҳал қилувчи куч ва таянч нуқта юксак маънавият, айти пайтда юксак маънавият - енгилмас куч, жамият тараққиётининг асосий воситаларидан бири ва инсон камолотининг йўлчи юлдузи эканлигини талабалар онгига сингдиришдан иборат.*¹

Асосий вазифалар:

Ёшларни маънавий баркамол инсонлар қилиб тарбиялашда миллий тарбия модулини яратиш, талаба–ёшларда маънавий таъминланганликни шакллантириш ҳамда инсон манфаатларининг халқ, миллат, давлат ва жамият манфаатлари билан уйғунлигини таъминлашни, маънавият инсоннинг улғайиши ва куч-қудрат манбаи эканлигини, маънавий тикланиш ҳамда юксалишда, албатта, мустақилликнинг зарурлигини, маънавиятимизга ҳар қандай таҳдид ўзлигимиз ва келажагимизга таҳдид эканлигини, ушбу таҳдидларга қарши курашишга доимо ҳушёр туриш зарурлигини, маънавий баркамол, гоёвий курашчан инсон Ватанимиз тараққиётининг пойдевори эканлигини талабаларга тушунтириш лозим.

Асар 4 боб, «Муқаддима» ва «Хотима»дан иборат.

«Муқаддима»да алоҳида бир тарихий даврда – демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш йўлида улкан натижаларни қўлга киритаётган замонда яшаётганимиз таъкидланди. Бу шароитда маънавий тарбия бекиёс аҳамият касб этиши ва бу масалада ҳушёрлик ва сезгирлик, қатъият ва масъулиятли бўлишга даъват этилди. Ўтмишда бир неча бор тилимиз, динимиз ва маънавиятимиз ҳавф остида қолгани сабоқ бўлиши, огоҳлик билан яшаш зарурлиги айтилади. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу тарихий ҳақиқатдир. «Муқаддима» мустақилликнинг бошидан бу соҳадаги аҳволни ўзгартириш энг долзарб ва ҳал қилувчи вазифа бўлгани айтиб ўтилди. Бугун ҳам маънавий юксалиш устувор вазифа бўлиб тургани таъкидланди.

Ҳалқимизда жамоа бўлиб яшаш туйғуси ва у билан боғлиқ меҳр-шафқат, кадр-қиммат каби тушунчалар дунёқарашимиз, маънавий ҳаётимизнинг негизи сифатида вужудга келган буюк қадриятларнинг буюк ифодасидир, деб айтиб ўтилади.

«Муқаддима»да яна хориждаги баъзи сиёсатчилар ҳаёт тарзимиз, руҳий дунёмизга ёт қарашларни мажбуран жорий қилишга уринаётганлиги таъкидлаб ўтилади. Бу, аввало, бой ва қадимий маданиятимизга қарши қаратилгандир. Инсониятнинг кўп асрлик тажрибаси кўрсатадики, зўравон ва тажовузкор кучлар қайси халқни ўзига бўйсундириб,

¹ Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч», Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 2008 й. 3-17 бетлар.

бойликларига эга бўлмоқчи бўлса, аввало унинг миллий қадриятлари, тарихи ва маънавиятидан жудо қилади. Бинобарин, маънавиятга таҳдид, мамлакат хавфсизлиги, келажаги учун хатардир, деган фикр билдирилади.

Шу ўрнида яна бир бор табиатда ҳам, жамиятда ҳам бўшлиқ бўлмаслиги, каерда бўшлиқ пайдо бўлса, уни кимдир тўлдириши уқтирилди. Бугун маънавий таҳдид-умуминсоний масаладир, деб таъкидлаб ўтилади.

«Муқаддима»да маънавий таҳдид тушунчасига таъриф берилади. «Маънавий таҳдид деганда аввало, тили, дини, эътиқодидан қатъий назар, одамнинг руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадини кўзда тутадиган мафжуравий, ғоявий ва информацион хуружларни назарда тутиш лозим» (13-14-бетлар)

Бундай мафжуравий тажоввузлар, айниқса, ёшлар онги ва қалбига йўналтирилганлиги билан ҳатарли эканлиги таъкидланиб, бу хавфларга қарши қатъият ва изчиллик билан курашишга даъват этилади.

Китобнинг I боби «Маънавият – инсоннинг улғайиш ва куч-қудрат манбаидир» деб аталади. «Маънавият» кенг қамровли тушунча эканлиги таъкидланиб, унга қуйидагича таъриф берилади. «Маънавият – инсонни руҳан покланиш, қалбан улғайишга чорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини бакувват, иймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган бекиёс куч, унинг барча қарашларининг мезонидир» (19-бет)

«Маънавият» тушунчаси жамиятдаги ғоявий, мафжуравий, маърифий, маданий, диний ва ахлоқий қарашларни ўзида мутассимлаштирувчи кенг маъноли тушунча сифатида тавсифланади.

Шу ўринда бир-бирига зид икки хил ҳаётий қараш – ҳалол меҳнат билан, эл-юртга нафли яшаш ва аксинча, нафс, ҳузур-ҳаловат учун яшаш, эл-юртга бефарқ яшаш мавжудлиги, ҳалоллик ва адолат билан яшаш инсон маънавиятининг асосий мезони эканлиги таъкидланади. Ана шу фазилатлар миллат ривожининг пойдевори деган фикр билдирилади.

Умуман олганда, инсоният тарихи, маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамият ва давлатнинг буюк бойлиги ва куч-қудрати манбаидир, деб уқтирилади.

Сўнг маънавиятни шакллантириш ҳақида фикр юритилади. Маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар маънавиятнинг асосий омиллари эканлиги таъкидланади. Халқимизнинг маданий мероси беҳад бойлиги, мамлакатимиздаги тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обидалар умумжаҳон меросининг намунаси сифатида тан олингани айтиб ўтилади.

Халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдоналари маънавиятимизнинг муҳим омили экани кўрсатилиб, «Алпомиш» достони мазмунига батафсил тўхтаб ўтилади, Наврўз байрами миллий қиёфамиз, олижаноб урф-одатларимиз ифодаси экани таъкидланади.

Айни бобда маънавиятимизнинг мезонларидан бири ислом дини ҳақида батафсил тўхтаб ўтилади. Дин одам зотининг юксак идеаллари, ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассамлаштирувчи, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит тизими эканлиги таъкидланади. Айни дин миллий урф-одатларимиз, қадриятларимизни асрашда қудратли омил бўлиб келмоқда, деб уқтирилади. Диннинг, хусусан, руҳий покланиш, яхшилик ва эзгуликка интилиб яшашдаги таъсири тенгсиздир, дейилади асарда. Ватандошларимиз имом Бухорий, Исо Термизий ва бошқа алломаларимизнинг ислом маданиятининг ривожига буюк хизматлари таъкидланади.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссаси, «Темур тузуклари» мушоҳада қилиб ўтилади. Шу билан бирга буюк Алишер Навоий мероси, жадиждлар мероси, буюк олимлар – Қори Ниёзий, Тошмуҳаммад Саримсоқов, Ҳабиб Абдуллаев ва бошқа олимлар, шоирлар меросининг аҳамияти кўрсатиб ўтилади. Айни вақтда фақат ўтмишга, аجدодлар меросига маҳдиё бўлиб юрмаслик зарурлиги айтиб ўтилади.¹

Шу ўринда маънавий меросимизни бойитиш ва ривожлантириш, жаҳон фани чўққиларини эгаллаш вазифаси тургани таъкидланади. Миллатнинг маънавиятини ривожлантиришда оиланинг ўрни беқиёсдир. Айни оилада инсоннинг эзгу-туйғулари, ахлоқий фазилатлари шаклланиши кўрсатиб ўтилади. Шунга кўра, оила турмуши ўзаро ҳурмат, ахлоқ-одоб асосида қурилмоғи лозимлиги айтилади. Оилани мустаҳкамлаш бугунги кунда барчамизнинг асосий вазифамиз, бурчимиздир, деб таъкидлаб ўтилади.

Айни бобда маънавиятимизни юксалтиришда маҳалланинг ўрни ва ролига батафсил тўхтаб ўтилади. Маҳалла миллий қадриятлар маскани эканлиги, энг яхши урф-одатлар айни маҳаллада шаклланиши, маҳалланинг жамият бошқарувидаги мавқеи ошиб, ҳуқуқ ва ваколатлари кенгайиб бораётганлиги айтиб ўтилади.

Маънавиятимизнинг яна бир омили – таълим-тарбиядир. «У миллат равнақининг асосий шарт ва гаровидир», – дейилади асарда. Таълим-тарбия – давлат, жамоатчилик, бутун халқ ишпирок этадиган умуммиллий масала эканлиги таъкидлаб ўтилади.

¹ Қаранг: **Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч»**, Тошкент, «Маънавият» нашриёти, 2008 йил

Фарзандлар мустақил, кенг фикрловчи, онгли яшайдиган комил инсон бўлиб етишиши – таълим-тарбиянинг асосий мақсади ва вазифаси эканлиги кўрсатилади, бу соҳадаги ислохотлар жараёни кенг мушоҳада қилинади.

Ушбу бобнинг алоҳида қисмида моддий ва маънавий ҳаёт уйғунлиги масаласи мушоҳада қилинади. Бу масала инсон тафаккурининг қадимий ва доимий масаласи эканлиги айтилади. Ҳозиргача давом этиб келаётган материя ва онгни бир-бирига зид қўйиш бирёқлама ёндашув экани айтилади.

Таъкидланадики, инсоннинг онгли яшаши учун зарур бўлган моддий ва маънавий олам парвоздаги қушнинг икки қаноти кабидир. Ана шу икки омил ўзаро уйғун бўлса, инсон, давлат, жамият ўсади, юксалади (67-бет).

Шунга кўра иқтисодий ислохотларни маънавий покланиш, юксалиш билан уйғун боришига ҳаракат қилинаётганлиги кўрсатиб ўтилади.

Маънавиятни англаш.

Биз яшаётган тарихий давр. Мустақиллик йилларида қўлга киритилган ютуқлар. Маънавий тарбия масаласи. Хушёрлик, сезгирлик, қатъият ва масъулиятни йўқотмаслик масаласи. Фожиали ўтмишнинг сабоқ бўлиши. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ деган фикрнинг мазмун-моҳияти. Мустамлакачилик йилларида миллий маънавиятимизнинг аҳволи.

Мустабид тузум, мустамлакачилик даврида тақдиримиз, эркимиз кимларнинг қўлида эканлиги, тилимиз, динимизнинг аҳволи. Имом Бухорий, Имом Термизий, Хожа Баҳоуддин Нақшбанд Амир Темур, Бобур Мирзо ва бошқа улуг бобоколонларимизнинг буюк номларига муносабат. Миллий ғуруримиз, инсонлик шаънимиз, урф-одатларимиз, ўзлгимизнинг аҳволи. Ўша кезлари Ўзбекистонни жаҳон давлатлари билан алоқалари қай аҳволда эканлиги. Мамлакат тараққиётини белгиловчи стратегик мақсадларни амалга оширишнинг манбаи ва гарови халқ эканлиги. Маънавий тарбияда хушёрлик, қатъият ва масъулиятлилиқ тараққиёт кафолати. Тарихий хотира. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Миллий ўзликни англаш. Ўзликни англаш, миллатнинг келажагини таъминлайди. Собиқ мустабид тизимнинг миллий маънавиятга муносабати. Юксак маънавият халқимизга хос хислат эканлиги. Унинг тарихий, табиий ва ижтимоий омиллари. Меҳр-оқибат тушунчаси, унинг тарихий миллий, диний илдизлари. Бу тушунчаларнинг мутафаккирлар меросида ўз ифодасини топиши. Миллий менталитет.

Ғарбона индивидуализм. Шарқона жамоавийлик. Яқин елкадошлик туйғуси. Маҳалла – тарихий қадрият. Маънавият халқнинг бугуни, тақдири, келажагини

белгиловчи асосий мезонлардан бири эканлиги. Ўрта Осиё халқларининг азалий дўстлиги ва қардошлиги.

Маънавиятимизга қарши ғаразли муносабатлар. Маънавий таҳдид. Маънавиятга таҳдид жамиятга таҳдиддир. Мафжуравий хуружлар. Мафжуравий таҳдидлар ва уларга қарши кураш омиллари. Мафжуравий хуружларга қарши хушёрлик, ёшлар тарбиясида такомиллаштирилган ота-она – маҳалла – таълим муасасаси фаолиятининг аҳамияти.

Маънавият тушунчаси, унинг мазмун – моҳияти. Маънавият тушунчасининг ҳар бир инсон, жамият, миллат ва халқ ҳаётида муҳим аҳамиятга эга эканлиги.

Маънавиятнинг негизи ва маъно-мазмунини белгилайдиган асосий хусусиятлари.

Инсоннинг руҳий покланиши ва қалбан уйғониши. Муқаддас китобларимиз, қадриятларимиз, буюк мутафаккирларимиз меросида ҳалол меҳнатдан топилган ризққа яшаш, мардлик, саҳоват ва камтарликка даъват.

Сабр-қаноат. Ҳаётдан қониқиш ҳисси - ҳар бир фуқарода, ҳар бир ёшда софлик, поклик, ҳалолликка йўғрилган ҳолда шаклланмоғи керак.

Ҳаётдан қониқмас кишиларнинг умр мазмуни фақат моддий бойлик орттиришдан иборат эканлиги. Уларнинг бу қарашлари ва амаллари нафақат ўзлари, балки жамият учун ҳам зарарли эканлиги.

Миллий ғурур. Миллатимизнинг эътиқоди ва иймонидаги, этногенезидаги табиий мағрурлик доимо сунъий камтарликдан устун бўлиб келганлиги. Қолаверса, аجدодларимизда касб-хунар эгаллаш, ҳалол меҳнат эвазига яшаш тарзи одат тусига кирганлиги. Масалан, Баҳоуддин Нақшбанд наққошлик, Фаридуддин Аттор атторлик, Паҳлавон Маҳмуд пўстиндўзлик ва телпакдўзлик билан шуғулланганликлари, Абу Наср Форобий эса қози бўлиш билан бирга қоровулчилик қилганлиги. Бу ёшлар учун ибрат намунаси эканлиги тўғрисида.

Миллий руҳ. Ҳар бир миллат, жумладан, ўзбек халқи ўз миллий хусусиятларига урф-одат, анъаналарига, маданий меросига, бошқа миллат ва халқларда такрорланмайдиган хусусиятларига эгалиги, буларнинг психологик омилда уйғунлашуви.

“Япон мўъжизаси”, “корейс мўъжизаси”нинг миллат маънавий фазилятларига боғлиқлиги.

Виждон тушунчаси. Виждон уйғоқлиги инсон маънавиятининг таянч устунларидан бири эканлиги. Жамият ҳаётида адолат ва ҳақиқат, меҳр – шафқат, инсоф, диёнат каби тушунчаларни қарор топтиришда виждон уйғоқлигининг ўрни ва таъсири.

Узлуксиз маънавий тарбия она сути, оила тарбияси, аجدодлар ўғити, Ватан туйғуси орқали амалга оширилиши. Табиат ва гўзалликка муносабат. Эркин

фикрлаш муҳити ва маънавий юксалиш имкониятлари давлат ва жамият тараққиётининг асоси. Маънавиятни тушуниш, англаш учун аввало инсонни тушуниш, англаш керак.

Курснинг предмети ва ўрганиш объекти. Курсни ўрганиш методлари: диалектик метод, қиёслаш ва таққослаш (кузатиш, тарихий ёндашиш, мантиқ) методлари, эмпирик-социологик метод, умуммантикий метод (синтез, абстрактлаш, умумийлик), ахлокий метод (айрим гуруҳ, шахс хулқини кузатиш), изоҳлаш методи, диагностика методи, ахборотлаш методи (фан ютуқларидан фойдаланиш).

Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар

Миллий ва маънавий мерос. Миллий ғоямизнинг инсонпарварлик қудратини ошириш учун барча даврлардаги миллий меросимизни тўла ўзлаштиришимиз керак эканлиги. Миллий ғояни миллий мерос билан бойитиш тараққиётимизнинг маънавий асосларидан бири эканлиги.

Маданий бойликлар. Маънавияти етук кишиларгина ўзларининг қилаётган ишларини назорат қила билишлари, номуносиб хатти-ҳаракатлардан тийилишлари зарурияти. Маданиятнинг илм, ахлоқ, бадий, диний қадриятлар каби таркибий қисмлари мавжудлиги. “Авесто” - бебаҳо маънавий мерос. Халқ оғзаки ижоди ва унинг ноёб дурдоналари. Геродот, Ксенофонт каби тарихчиларнинг асарлари, Кул Тегин обидаси, Ўрхун-Энасой тошбитиклари, «Алпомиш» ва «Гўрўғли» дostonларида ота-боболаримизнинг чет эл босқинчиларига қарши Ватан, халқ озодлиги учун курашларининг тасвирланганлиги. «Широқ» афсонаси. Тўмарис ҳақидаги афсонаси.

Миллий байрамлар халқ маънавиятининг кўзгуси. Маънавий соҳадаги ислохотларнинг миллий маънавий меросга безътиборлик муносабатини бартараф этишга хизмат қилиши. Замонавийлик асосида “оммавий маданият”га эътиборнинг ортиб бориши, ғарб санъатига сажда қилиш жамиятнинг маънавий барқарорлигига зиён етказиши.

Фуқароларнинг айрим қисмида мавжуд бўлган ижтимоий лоқайдлик, айниқса, ёшлардаги маънавий-маърифий жараёнларга қизиқишнинг сустлиги жамиятда турли ноҳуш ҳолатларга сабаб бўлаётганлиги.

Муқаддас динимиз - маънавиятнинг таркибий қисми. Ислом таълимоти бўйича тасаввуфда ахлокий камолотга эришишнинг тўрт босқичи. Ислом маданияти эзгу ғояларини ёшларга тўғри тушунтириш, уни турли ғаразли бўҳтонлардан ҳимоя қилиш бугунги куннинг долзарб вазифалардан бири саналади.

Ислом дини ва диний ақидапарастлик. Дин ниқобида фаолият юритиб ёшларни йўлдан ураётган мутаассибларнинг маънавиятимизга тажовузлари.

Ислом дини ва маданияти ривожига халқимиз томонидан қўшиб келинаётган бекиёс хисса. Халқаро Ислом Конференцияси ташкилотининг таълим, фан, ва маданият масалалари бўйича муассасаси (АЙСЕЕСКО) 2007 йилда Тошкент шаҳрини “Ислом маданияти пойтахти” деб эълон қилганлиги.

Буюк мутафаккир ва алломаларимизнинг ислом маданияти тараққиётидаги улкан хиссаси. Имом Бухорий - ҳадис илмининг султони. “Ал-жомеъ ас-сахих”. Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг маънавий мероси. “Сунани Термизий”. Имом Мотурудий – мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи. Бурхониддин Марғилоний - ислом дини ва миллатнинг ҳужжати. “Ҳидоя” асари. Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбандий тариқатининг асоси: “Дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин”.

Буюк алломаларнинг илмий–иждодий кашфиётлари маънавиятимиз мезони. Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Замаҳшарий. Уларнинг ҳаёти ва буюк мероси халқимиз маънавий бойлиги эканлигининг исботи. Соҳибқирон Амир Темур. “Темур тузуқлари”. Мирзо Улуғбек. “Зижи жадиди Кўрагоний”. Алишер Навоий - сўз мулкининг султони.

Буюк алломаларимизнинг дунё миқёсида эътироф этилиши ва уларга нисбатан ҳурмат.

Жадидчилик ҳаракати намояндалари. Аждодларимизнинг илмий мероси давомчилари, ўзбек фани ва маданиятининг фидоийлари. Миллат маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда оиланинг ўрни. Оила муҳити. Оилавий тарбия. Ота-она намунаси. Комил фарзанд жамият бойлиги. Мамлакатимизда оила ижтимоий мақоми ҳуқуқий асосларининг белгиланганлиги. Конституция, Оила, Фуқаролик, Уй-жой кодекслари. 1998 йил “Оила йили”, “Эл-юрт таянчи” ёдгорлиги.

Маҳалла – инсонни жамият билан уйғунлаштирадиган ҳамда шу руҳда тарбияладиган энг катта саховатли гўша ва бекиёс Ватан эканлиги. “Маҳалла – ҳам ота, ҳам она”. Мустақиллик шарофати туфайли қўшничилик ва маҳаллачилик анъаналарининг янги руҳда шаклланганлиги. Маҳалланинг Конституцион мақомга эгалиги. Маҳалла “Кучли давлатдан – кучли жамият сари” тамойилининг амалий ифодаси. Маҳалла - тарбия мактаби.

Таълим-тарбия – инсон камолоти ва миллат равнақининг асосий шarti ва гарови. Таълим-тарбия давлат ва жамият назоратидаги умуммиллий масаладир. Таълим-тарбиянинг асосий мақсади ва вазифаси комил инсон тарбиясидир. Таълим ва тарбия ажратиб бўлмайдиган уйғунлик ҳисобланади. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва “Мақтаб таълимини ривожлантириш умуммиллий дастури” таълим жараёни мазмунини тубдан такомиллаштиришга хизмат қилади. Таълимни инсонпарварлаштиришнинг

марказий масаласи ёшларда ор-номусни, ватан ва халқ олдидаги масъулиятни, юксак ахлоқ ва фуқаролик сифатларини шакллантиришдан ҳамда маънавий-руҳий фазилатларни сингдиришдан иборат. Жамият маънавиятини юксалтиришда таълим ва тарбия ишларининг аҳамияти бениҳоя катта.

Асарнинг II боби «Мустақиллик – маънавий тикланиш ва юксалиш» деб номланган.

Таъкидланадики, ҳар бир миллат ўз миллий давлатини қуришга қарор қилар экан, ўз миллий ғоясини таянч ва суянч деб билади. Шу ўринда миллий ғояга қуйидагича таъриф берилади:

«Миллий ғоя деганда, аجدодлардан авлодларга ўтиб, асрлар давомида эъзозланиб келинаётган, шу юртда яшаётган ҳар бир инсон учун ва бутун халқнинг қалбида чуқур илдиз отиб, унинг маънавий эҳтиёжи ва ҳаёт талабига айланиб кетган, таъбир жоиз бўлса, ҳар қайси миллатнинг энг эзгу интилиш ва умид-мақсадларини ўзимизга тасаввур қилсак, ўйлайманки, бу кенг маъноли тушунчанинг мазмун-моҳиятини ифода қилган бўламиз» (71-бет)

Мустақилликнинг бошидан илмий жамоатчилик ишгиросида миллий ғояни белгилаб олишга киришилгани айтилади. Миллий ғоя юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги каби тушунчаларни ўз ичига олиши таъкидланади ва бу тушунчаларнинг мазмун-моҳияти ҳақида фикр юритилади. Шу қаторда миллий ғоянинг таркибий қисмлари – комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик каби тамойилларни таълим-тарбия марказига қўйиш зарурлиги айтиб ўтилади.

Мафкурамиз мақсади мустақилликни мустаҳкамлаш йўлида барча сиёсий кучларни, нодавлат ташкилотларни бирлаштириш экани уқтирилади.

Ислохотларнинг самарадорлиги маънавиятни юксалтириш билан бевосита боғлиқлиги таъкидланиб, бу соҳада нималарга эътибор бериш зарурлиги кўрсатилади.

Биринчи навбатда миллий маданиятимиз илдизларига эътибор берамиз.

- Маърифат ва маданиятнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш.
- Шу соҳада ишлаётган кадрлар масаласи. Бу соҳа ходимлари, зиёлиларга ғамхўрлик, эътиборни кучайтириш кераклиги таъкидланади.

- Ўсиб келаётган ёш авлоднинг маънавий тарбиясига ниҳоятда катта эътибор бериш.

Бобда миллий қадрият нима эканлиги ҳақида тўхталаниб, «Миллий қадрият тарих синовларидан ўтган миллий манфаатларимиз, бугунги ва эртанги орзу-интилишларимизга, тараққиёт талабларига тўла жавоб берадиган ғоя ва тушунчалардир», - деган тавсиф берилади. (82-бет)

Халқимиз маънавиятини юксалтиришда миллий урф-одатларимиз, тарихий хотиранинг аҳамияти ҳақида мушоҳада юритилади.

Бобда айтиладики, мустақилликка ўтиб, ҳуқуқий давлат, демократик жамият қуришга киришишда ривожланган давлатлар тажрибасини ўрганиб, энг муҳим миллий қадриятларимизга таяниб тараққиётнинг ўзбек моделини ишлаб чиқдик. Бу моделнинг асосий тамойиллари қуйидагилардир:

Иқтисодий сиёсатдан холи эканлиги;

Давлатнинг бош ислохотчи бўлиши;

Қонун устуворлиги;

Кучли ижтимоий сиёсат;

Ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш (103-бет).

Бобда таъкидланадики, ислохотларни амалга оширишда инсонни, унинг манфаатларини марказий ўринга қўйдик. Шунинг учун бу жараён моҳиятида ислохот инсон фаровонлиги учун хизмат қилиши керак деган мақсад мужассамлиги кўриниб турибди.

Бу ислохотларга моддий фаровонликка ва маънавий юксалишга уйғун эришиш асосий мезон бўлгани уқтириб ўтилади. Боб якунида демократия, авваламбор, маънавий мезонлар асосида бошқариладиган, кучли ҳуқуқий давлат, кучли фуқаролик жамияти демакдир, деб таъкидланади. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти демократиянинг икки жиҳати, икки қанотидир.

Ислохотларнинг барча босқичларида маънавий ҳаёт масалалари доимо устувор йўналиш бўлиб келгани айтиб ўтилади.

Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги

Маънавий ва моддий олам ўртасидаги муносабатлар. Инсон ўзида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат эканлиги. Моддий ва маънавий омил - парвоз қилаётган қушнинг икки қаноти. Бу икки омилнинг уйғунлашуви инсон, давлат ва жамият ҳаётида тараққиётга сабаб бўлиши. Қадимги олимлар ижодида бу масаланинг қўйилиши. Сукрот, Платон, Эпикур, Демокрит, Конфуций ва бошқаларнинг бу соҳадаги қарашлари. Материя бирламчи, онг иккиламчи деган қарашнинг бир ёқлама эканлиги. Мустақиллик нафақат иқтисодий, балки маънавий имкониятлар манбаи эканлиги. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида моддий, маънавий хусусиятларнинг билим, малака, тажриба билан уйғунлиги. Жамиятимизда иқтисодий ривожланиш жараёнларининг маънавий юксалиш ҳаракатлари билан мувофиқлиги.

Мамлакатимизда моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб ривожлантириладиганлиги – тараққиёт гарови. «Ўзбек модели»нинг миллий, тарихий,

маънавий қадриятларимизга мослиги, унда энг катта эътибор халқ фаровонлиги, тинчлиги ва инсон омилига қаратилганлиги.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида адолатли жамият ва унда яшайдиган комил инсонлар қандай бўлишининг кўрсатиб берилгани. Муаллиф мамлакат, давлатнинг куч-қудратини халқ билан чамбарчас боғлаганлиги. Бу фикрларнинг биз танлаган ва амалга ошираётган бугунги кун ислохотлари билан уйғунлиги. Хусусий мулкка муносабатнинг ўзгариши.

Моддий неъматлар нечоғлик қудратга, жозобага эга бўлмасин, у фоний дунёга тегишли эканлиги. Маънавият эса икки олам зийнатидир.

Миллий ғоя ва маънавий ҳаёт

Миллий ғоянинг маънавий ҳаётдаги роли ва аҳамияти. Миллий ғоя - миллат таянчи ва суянчи. Миллий давлатчиликни қуришда, уни тараққий эттиришда миллий ғоянинг ўрни. Миллий ғоя тушунчасининг мазмуни ва моҳияти.

Ўзбекистонда мустақилликнинг қўлга киритилиши ва миллий ғоянинг зарурати. Миллий ғоя инсонларнинг тинчлик, тараққиёт ва фаровонлик манфаатлари ифодачиси. Юрт тинчлиги - тараққиёт ва фаровон ҳаёт кафолати. Ватан равнақи, унинг фуқароларнинг, айниқса ёшларнинг маънавий ва жисмоний камолотига бевосита боғлиқлиги. Ватан равнақи халқ фаровонлигининг калити. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг халқимизга ҳар томонлама муносиб турмуш шароити яратиб беришга қаратилганлиги. Бунинг учун юртимизда барча асослар, имкониятларнинг мавжудлиги. Республикамизнинг энг катта бойлиги - унинг меҳнатсевар ва истеъдодли халқи. Миллий ғоя халқимизни ягона мақсад йўлида бирлаштирувчи, унинг асрий орзу - истакларини амалга оширувчи кучдир.

Ёш авлодни ҳар томонлама етук қилиб тарбиялашда комил инсон, ижтимоий ҳамкорлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик тамойилларининг ўрни ва аҳамияти. Миллий ғоянинг бугун Ўзбекистон аҳли учун бирдек дахлдорлиги. Бизнинг улуғ мақсадимиз - мустақилликни мустаҳкамлаш, мамлакатимизни ҳар томонлама юксалтириш, ёруғ ва эркин ҳаёт сари олға юришдир.

Маънавият ва жамиятнинг янгилиниши

Эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш долзарб вазифа. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлиги халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, миллий қадриятларнинг сақланиши, маданият, санъат ривожини ва жамият тафаккурининг ўзгариши ҳамда юксалиши билан боғлиқ. 1990 йил 24 мартда Ўзбекистонда президентлик бошқарувининг жорий этилиши миллий маданиятимиз, маънавий бойликларимизни асраш ва янада бойитишга қаратилган

Ўз мустақил сиёсатимизни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга хизмат қилди. Маънавий тарбияни тўғри йўлга қўйиш, маърифат ва маданиятнинг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш мақсадга эришишнинг асосий омилларидан бири. Миллий тикланишнинг «инкорни-инкор» қонуни асосида кечганлиги.

Ахлоқий маданият. Маданиятсиз жамият ривожланмайди. Маданиятнинг таркибий қисмлари бўлмиш илм, фан, маърифат - тараққиёт негизи. Иқтисодий тараққиёт учун улкан моддий - маданий замин зарур.

Миллий қадриятлар. Қадрият атамаси.

Миллий қадриятларимизнинг олий белгиси бу - ватанпарварлик. Ватанпарварлик туйғусининг миллий онг, миллий ифтихор, ўзликни англаш сингари комил инсонга хос фазилятлар билан шаклланиши.

Миллий қадриятлар ёшларимизни руҳий юксалишга даъват этувчи, инсон ички оламини бойитувчи, унинг иродаси, эътиқодини мустаҳкамловчи, виждонини уйғотувчи қудратли ботиний куч.

Она тили – бу миллатнинг руҳи. Мустақиллик арафасида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи. 1989 йил 19 октябрда олий кенгаш сессиясида ушбу масаланинг муҳокама этилиши. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши. Давлат тили мақомининг Конституцияда ҳуқуқий жihatдан белгиланиши ва мустаҳкамланиши. Истиқлол йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доирасининг кенгайиши ва халқаро миқёсда фаол мулоқот воситасига айланиши.

1993 йил 2 сентябрдан юртимизда “Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида”ги қонуннинг қабул қилиниши. Бу борада амалга оширилган ишлар.

Ватанга муҳаббат ўзликни англашдан бошланади. Ёш авлодни яхлит ўзбек халқининг фарзанди эканлигини англаш руҳида тарбиялаш. Яшаб турган жой номларининг аталишида тарихий хотира ва ватан туйғуси. Дунёвий давлатда динга муносабат. Ўтган асрнинг 80-йилларида дин ва диний қадриятларга муносабат. Дунёвийлик - даҳрийлик эмас. Бу тушунчасининг моҳияти. Маънавий юксалиш ва замонавий илмни ўрганиш. «Бу дунёни деб у дунёни, охиратни деб бу дунёни унутманг» ҳадисининг маъноси. Дунёвий ва диний қадриятларнинг уйғунлиги тарихий зарурат.

Халқ маънавиятини юксалтиришда миллий урф-одатлар ва тарихий хотиранинг аҳамияти. Миллий урф-одатлар, ҳашар. Меҳр-оқибат, инсонни улуғлаш, тинч ва осойишта ҳаёт, дўстлик ва тотувликни қадрлаш, муаммоларни биргаликда хал қилиш, ҳашар. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Мамлакатимизда Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган юртдошларимиз хотирасини абадийлаштириш мақсадида “Хотира ва қадрлаш куни”нинг

жорий этилиши. Хотира майдонлари, Мотамсаро она хайкалининг барпо этилиши, ”Хотира” китобининг чоп этилиши. Қатағон қурбонларини ёд этиш кунининг жорий этилиши”. “Шаҳидлар хотираси” хиёбони ва “Қатағон қурбонларини ёд этиш” музейининг барпо этилиши. Тафаккурни янгилашнинг эволюцион йўли. Тафаккурда демократик қарашларнинг кенгайиши.

Асарнинг учинчи боби «Маънавиятга таҳдид – ўзлигимиз ва келажагимизга таҳдид» деб номланган. Боб бошида ҳозирги глобаллашув жараёни тўғрисидаги турли фикрлар, таърифлар мавжудлиги айтилиб, бу атама мутлақо янги маъно-мазмундаги ҳўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик муҳитнинг шаклланиши, шу билан бирга мавжуд миллий, минтақавий муаммоларнинг умумжаҳон муомаласига айланишини ифода этади, дейилади.

Глобаллашув жаҳон миқёсида халқлар, давлатлар, минтақа ва ҳудудларнинг тараққиёти ўзаро чамбарчас боғланиб кетиши, ҳаёт суръатларининг бекиёс тезлашуви экани таъкидланади.

Глобаллашув, бир томондан, халқаро интеграция ва ҳамкорликнинг кучайиши бўлса, иккинчи томондан, у мафкуравий таъсир кўрсатишнинг ўткир қуролига айланиб бораётир.

Шу ўринда, яна бир бор таъкидланадики, бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларидан ҳам кўпроқ кучга эга (113-бет).

Бу масаланинг нозик жихати шуки, мафкуравий таъсирнинг таъсири ва оқибатларини тез илғаб етиш қийин.

Ана шундай шароитда одам ўз мустақил фикрига, ҳаётий миллий қадриятларига эга бўлиши зарурлиги таъкидлаб ўтилади. Ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалбида миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат туйғусини болаликдан шакллантириш зарурлиги таъкидланади.

Бу масалада доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшаш зарурлиги, пухта, узлуксиз маънавий тарбия олиб бориш зарурлиги ўқтирилади.

Бобда маънавий-мафкуравий таҳдиднинг асосий йўналишлари мушоҳада қилинади. Бу, аввало, «Эркинлик ва демократияни силжитиш» ниқоби остида давлатларнинг ички ишларига аралашиб, иккинчи, ғарбнинг халқимизга мутлақо ёт бўлган, маънавий – ахлоқий тубанликдан иборат «Оммавий маданияти»ни тарғиб қилиш. Бу миллий маънавиятимизни қўпоришга қаратилган хатарли таҳдид эканлиги ўқтириб ўтилади. Бу ўринда аجدодларимиз шарқона ахлоқ кодекси яратганлигини ёдда тутишимиз лозимлиги айтилади.

Ҳозирги дунёнинг геополитик, иктисодий-ижтимоий, ахборот – коммуникация манзарасида мафкуралар кураши кескинлашаётган вазиятда фикрга қарши фикр, ғояга

қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этаётганлиги таъкидланади.

Шу муносабат билан ёшлар қалби ва онгида мафкуравий иммунитетни кучайтириш зарурлиги кўрсатиб ўтилади.

Боб якунида ижтимоий фанлар олдига жамиятимизнинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий, маънавий ривожини, ҳозирги мафкуравий жараёнларни атрофлича ўрганиш вазифаси қўйилади.

Асарнинг тўртинчи боби «Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори» деб аталади.

Боб бошида маънавиятни мушоҳада қилиш «Юксак маънавият - енгилмас куч» эканидан эканини исботлаши айтиб ўтилади.

Маънавият қудратли куч бўлиши учун нималарга эътибор бериш лозим?

Таълим-тарбияда, матбуотда, бошқа оммавий ахборот воситаларида адабиёт ва санъатдаги фаолиятимиз халқнинг маънавият эҳтиёжлари, замон талаблари асосида янги босқичга кўтарилиши зарур. Бу соҳа ходимларини қўллаб-қувватлаш, зарурий шарт-шароитларни яратиб бериш лозим. Булар – ўқитувчи ва мураббийлар, ёзувчи ва журналистлар, умуман, зиёлилардир.

Таъкидланганидек, инсон қалбига йўл таълим - тарбиядан бошланади. Шунга кўра ўқитувчи ва мураббийлар меҳнати беқиёсдир.

Сўнгра радио, телевидение, оммавий ахборот воситаларини ривожлантириш зарурлиги уқтириб ўтилади.

Инсон маънавий дунёсини бойитишда бадиий адабиёт қудратли восита эканлиги таъкидланади. Адабиёт ва санъат ходимлари олдига халқимизнинг бунёдкор меҳнатини, орзу-интилишларини ифодаловчи асарлар яратиш вазифаси қўйилади. Буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялаш кераклиги уқтирилади.

Бобда мусиқа санъатининг маънавий-тарбиявий аҳамияти алоҳида таъкидлаб ўтилади. Эстрада санъати ривожини ҳақида тўхталиб, уни «оммавий маданият» руҳидаги оқимлар таъсиридан ҳимоя қилиш зарурлиги айтилади.

Ҳозирги эстраданинг айрим «асарлари» санъатнинг ҳеч қандай талаб ва мезонларига мос эмаслиги таъкидланади. Тақлидчилик, «юлдузлик» касали салбий ҳодиса эканлиги, у юқумли касаллик ва хавфли ҳолат экани айтиб ўтилади. Ёшлар интилишларига мос эстрада намуналарини яратиш, мусиқий тарбияни кучайтириш муҳим аҳамиятга эгалиги таъкидланади. Шу билан бирга тасвирий санъат, хусусан, ҳайкалтарошлик ривожланаётганлиги кўрсатиб ўтилади. Бу санъатни янада ривожлантириш, бу соҳада замонавий ижодий мактаб яратиш зарурлиги айтилади.

Ислохотлар ва уларнинг маънавий мезони

Янги тараққиёт йўлига кадам. Маъмурий ва буйруқбозлик тизимининг ислоҳ қилиниши. Эркин бозор муносабатларига асосланган ҳуқуқий давлат, демократик жамият барпо этиш йўлида.

Тараққиётнинг ўзбек модели. Моделнинг асосий тамойиллари. Биринчидан, иқтисоднинг сиёсатдан устувор бўлиши. Иккинчидан, ўтиш даврида давлат бош ислохотчи бўлиши. Учинчидан, қонун устуворлиги. Тўртинчидан, аҳолининг моддий жиҳатдан кам таъминланган табақаларини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш сиёсати. Бешинчидан, бозор иқтисодиётига ўтишнинг босқичма-босқич амалга оширилиши.

Давлат мулкни хусусийлаштириш бозор муносабатларига ўтишнинг муҳим шартларидан биридир. Чет элдан қарз олиш муаммолари.

Ўтказилаётган ислохотнинг жамиятда маънавий мезонларнинг ҳал қилувчи омили бўлиб хизмат қилиб келаётгани. Ўтиш даврида ижтимоий адолат тамойилининг аҳамияти. «Шок терапияси»дан воз кечилиши. Ислохотларда маънавий мезоннинг устунлиги.

Ислохотлар самараси халқнинг юз бераётган ўзгаришлар унинг ҳаётига дахлдорлигини англаб етиши билан белгиланиши.

Бозор иқтисодиёти шароитида инсон омили. Ислохот – ислохот учун эмас, аввало инсон учун. Ислохотларни амалга оширишда маънавият ва иқтисодиётнинг бир-бирини инкор этмаслиги. Ислохотларнинг халқимиз руҳияти, турмуш тарзи, урф-одат, анъаналарига ҳар томонлама мос йўли. Ислохотларда халқ маънавий ҳаёти билан боғлиқ масалаларнинг устуворлиги.

Маънавият ва иқтисодиётнинг ўзаро алоқадорлиги жамият тараққиётида мувозанат ва барқарорликнинг гарови. Инқилобий сакрашлар йўлининг рад этилиши. Давлатнинг ислохотчилик роли ва миллий маънавият хусусиятлари билан уйғунлашуви. Демократия ва маънавий мезонлар. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти демократиянинг икки қаноти. «Кучли давлатдан - кучли жамият сари» концепциясининг моҳияти. Бозор иқтисоди шароитида маънавий-ахлоқий қадриятларнинг тушиб кетмаслиги ва маданиятнинг янада ривожланиши.

Глобаллашув жараёнлари ва маънавий таҳдидлар

Глобаллашув феномени. Глобаллашув жараёнининг ҳаётимизга тобора чуқур кириб келаётганининг асосий омили ва сабаби. Глобаллашув жараёни, унинг ижобий ва салбий томонлари. Замонавий ахборот майдони ва ундаги ҳаракатлар тигизлиги. Глобаллашув мафкуравий таъсир ўтказиш қуроли сифатида. Мафкура полигонлари ядро полигонларидан кучли сўзининг маъноси.

Оғир синов йиллари. 1991 йил октябрь воқеалари, 1991 йил 8 декабрь Наманган воқеалари, 1992 йил январь, 1999, 2000, 2001, 2004 йил 28 март-1 апрель, 30 июль Тошкент воқеалари. 2005 йил 13 май Андижон воқеалари. Андижон воқеалари тўғрисида уйдирма ва ҳақиқат.

Мустақилликни асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлашнинг муҳим омили огоҳлик эканлиги. “Ўзингни, ўз уйингни ўзинг асра!”, “Огоҳ бўлинг одамлар!”, “Тинчлик учун курашмоқ керак!”, “Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди” шиорларининг моҳияти.

Маънавий бўшлиқ ва замонавий ахборот майдони хавфи. Бепарволик, лоқайдликнинг маънавиятга етказдиган зарарлари. Халқаро майдондаги турли сиёсий кучларнинг миллий ва стратегик мақсадлари йўлидаги “Эркинлик ва демократияни олға силжитиш” ҳамда ўтиш давридаги ғоявий бўшлиқдан фойдаланиб маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларига асосланган “оммавий маданият” ниқоблари остидаги ҳаракатлари.

Маънавий таҳдидлар ва уларнинг таъсир қилиш кўринишлари. Мустақил дунёқараш ва соғлом фикрлаш. Мафжуравий ва маънавий таъминланганлик. Комил инсон, шарқона ахлоқ меъёрлари. Ор-номус, уят, андиша, шарму ҳаё, ибодат ва ифбат тушунчалари. Шарқона ахлоқ кодекси. Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий асарларининг бу борадаги аҳамияти.

Фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя

Фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш. Мафжуравий профилактика ва унинг зарурати. Мафжуравий иммунитет. Маънавий тажовузлар. Худбинлик, лоқайдлик, манфаатпарастлик, ҳасад, коррупция, бошқаларни менсимаслик, маҳаллийчилик, қариндош-уруғчилик, сотқинлик каби иллатлардан ёш авлодни ҳимоя қилиш йўллари.

Ирода. Маънавий бойлик – инсон иродасининг қуввати. Бепарволик, лоқайдлик – маънавиятга зид иллат. Жамият мафжуравий иммунитетини кучайтиришнинг самарали усул ва услублари. Шахс ва давлат, инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг янгича мазмуни ва шакли, янги тамойиллар асосида такомиллашиб бориши. Маънавий ҳаётимизни турли таҳдид ва хуружлардан ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаро, ҳар бир инсоннинг масъулиятли бурчи эканлиги. Маънавият – тарғибот маркази. Миллий ғоя ва мафкура илмий–амалий маркази. Фуқаролар қалби ва онгида миллий тафаккур ҳамда соғлом дунёқараш асосларини мустаҳкамлаш. Илм-фан ва маданият фидойиларининг намуналари. Истеъдодни авайлаб-асраш. Аҳиллик – қудратли куч. Жамиятимиздаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг ривожига ҳақида махсус адабиётлар яратиш. Дарслик ва ўқув қўлланмаларини такомиллаштириш. Ижтимоий фанларнинг

асосий тадқиқот мавзулари. Мафжуравий жараёнларни илмий таҳлил қилиш вазифаси. Маънавий-маърифий тарғибот технологияларини кенг жорий этиш. Замонавий технологиялар. Оммавий ахборот воситалари. Виртуал кутубхоналар, ахборот ресурс марказлари. Маънавий-маърифий ишларни аниқ мақсадга қаратилган ҳолда олиб бориш.

Ёшларни миллий ғоя руҳида тарбиялаш воситалари.

Инсон қалбига йўл

Маънавиятни қудратли ва енгилмас кучга айлантириш воситалари. Мукаммал, такомиллашган фаолият тизимини йўлга қўйиш. Инсон қалби ва тафаккурига бевосита таъсир ўтказадиган барча соҳалар фаолиятини халқ-нинг маънавий эҳтиёжлари ва замон талаблари асосида янада кучайтириш.

Инсон қалбига йўл таълим – тарбиядан бошланади. Мактаб – маъна-вият-маърифат маскани. 1 октябрь - Ўқитувчи ва мураббийлар куни. Янги жамият бунёдкори янги инсонни тарбиялашда маҳалланинг, унинг фаолларининг, диний маърифат ва маънавий ахлоқий масалалар бўйича маслаҳатчиларнинг иштироки.

Мамлакатимизда маънавий тикланиш ва янгиланиш жараёнларида адабиёт ҳамда санъат. Эркин ижод имкониятлари. Маънавий таҳдидларга қарши курашда илму фан, санъат, ижод аҳлининг ўрни. Оммавий ахборот воситалари – маънавий тарғиботнинг марказий намояндаси. ОАВ нинг кенг имконияти, фаолияти ва келажақдаги мақсадлари.

Бадиий адабиёт – инсон маънавий оламини кашф этадиган қудратли восита. Адабиётчилар – инсон руҳиятининг муҳандислари. Буюк ёзувчиларни, шоирларни, ижодкорларни тарбиялаш Ўзбекистонни дунёга танитиш, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғлаш, уни авлодлар хотирасида боқий сақлаш учун асосий йўлдир.

Муסיқанинг инсон маънавиятига таъсири. Мамлакатимизда муסיқа санъатини ривожлантиришга қаратилган дастур ва режалар. Муסיқа санаъти ва муסיқа маданиятига хавф солувчи муаммолар ва уларни олдини олиш.

Театр – маънавият маскани. Ўзбек миллий театрининг ютуқлари ва муаммолари.

Кино санъатининг инсон онги ва тафаккури, жамият ҳаётига таъсири. Замонавий ўзбек киноси, унинг ютуқлари, муаммолари ва вазифалари.

Тасвирий санъат. Мустақиллик йилларида тасвирий санъат ютуқлари. Монументал тасвирий санъат ва унинг намуналари. Монументал санъатда Амир Темур сиймоси. Ёшларнинг маънавий оламини бойитишда монументал санъатнинг роли.

Бобда миллий маънавий-маданий ёдгорликлар халқимиз даҳосининг буюк намунаси, мардлик ва қаҳрамонлик намунаси эканлиги, буюк жасорат маҳсули эканлиги таъкидланади. «Энг буюк жасорат - маънавий жасорат», - деб уқтирилади. Шу муносабат

билан буюк юнон файласуфларининг жасорати, ўрта асрдаги мутаффакирларимиз жасорати ва бошқа аждодларимиз жасорати кўрсатиб ўтилади. Шу қаторда буюк олим академик Яхё Ғуломов, Зулфия, Озод Шарафиддиновларнинг маънавий жасорати юксак баҳолаб ўтилади. Бу фикр яқунланиб айтиладики, халқимиз доимо маънавий жасорат ҳисси билан яшаган ва бу улуғ туйғу унинг ҳаётида йиллар, асрлар ўтган сайин тобора кучайиб, юксалиб бормокда. Шу маънода 1991 йил 31 августда қўлга киритилган миллий мустақиллик йигирманчи асрда халқимиз эришган буюк маънавий жасорат намунасидир, деб яқунланади ушбу боб.

Энг буюк жасорат

Энг буюк жасорат – бу маънавий жасорат. Мураккаб вазиятда ҳақиқат ва адолат йўлини танлаш. Маънавий жасорат - башариятга хос хусусият. Платон маънавий жасоратининг фалсафа фани тарихидаги ўрни. Бағдоддаги “Байтул – ҳикма” ва Хоразм Маъмун академияси ва унда фаолият юритган олимлар улкан маънавий жасорат соҳиблари. Ўрта асрларда Европа уйғониш даври намояндалари Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилео Галилей. XX аср тарихида Ҳиндистон миллий озодлик курашининг етакчиси Маҳатма Ганди.

Бой тарих, юксак маданият, буюк маънавият ворислари – биз. Ватанимиз тарихида миллат озодлиги, халқ мустақиллиги учун курашларда бор кучи, ақли ва жонини тиккан боболаримиз Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темурлар маънавий жасорат тимсолларидир. Ўтган аср бошларида жаҳид боболаримиз фидойилиги. Маҳмудхўжа Бехбудий. Мунавварқори, Абдулла Авлони, Исроҳон Иброт, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Усмон Носир. Ҳаётнинг маъно-мазмунини азму шижоат билан яшаш. Ҳақиқий қаҳрамонликнинг моҳияти.

Элнинг ризқ-рўзини яратувчи бободехқон маънавий жасорат намунаси.

Ватандошларимиз ўз ишининг, илмнинг фидойилари академик Яхё Ғуломов, атоқли шоира Зулфияхоним, олим ва жамоат арбоби Озод Шарафиддиновлар ҳам ўз ўрнида маънавий жасорат эгалари эканлиги.

Маънавий жасорат – қаҳрамонлик. 1991 йил 31 августда халқимизнинг азалий орзуси бўлган миллий мустақиллигимиз қўлга киритилди ва XX асрда халқимиз, унинг йўлбошчиси Илом Абдуғаниевич Каримов томонидан амалга оширилган бу маънавий жасорат – қаҳрамонлик намунаси эканлиги. Форобийнинг “Фозил одамлар шахри” асарида фозиллар шахри ҳокимининг фазилатлари. Пассионар шахс. Миллат ривожига пассионар шахсларнинг ўрни.

Президентимизнинг 2008 йил февраль-апрель ойларида республикамизнинг Хоразм (2008 йил 15 февраль), Фарғона (2008 йил 6 март), Сурхондарё (2008 йил 25 март)

ва Самарқанд (20087 йил 15 апрель) вилоятлари кенгашлари сессияларида сўзлаган нутқларида мазкур ҳудудлардаги камчиликларнинг энг чуқур илдизи бевосита вилоят раҳбарларининг маънавий қиёфасидаги инсонийликка зид бўлган иллатларнинг томир отганлиги билан боғлиқлиги.

Асар «Хотима» сида маънавий юксалиш асрлар давомида рўй берадиган маънавий жараён экани таъкидланади. Маънавий бойликни, маънавиятни юксалтирмай туриб, олдимизда турган эзгу мақсадларга эришиши мумкин эмаслиги уқтирилади.

Ҳар қайси инсон ва жамиятнинг маънавий дунёси, одамни онгли яшашга етукликка чорлайдиган бекиёс қудрат манбаи бу юксак маънавият – енгилмас куч эканлигини англашимиз даркор. Маънавиятни чиндан ҳам шундай қудратли кучга айлантириш учун пухта ўйланган тизимли равишда доимий иш олиб бориш керак. Маънавий-маърифий тадбирлар ўтказиш, инсон қалбига йўл топишимиз керак.

Шунинг учун ҳам биз бугунги кунда таълим-тарбия соҳасидан бошлаб матбуот, телевидения, интернет ва бошқа оммавий воситалари, театр, кино, адабиёт, мусиқа, рассомлик ва ҳайкалтарошлик санъатигача инсоннинг қалби ва тафаккурига бевосита таъсир ўтказадиган барча соҳалардаги фаолиятимизни халқнинг маънавий эҳтиёжлари замон талаблари асосида янада кучайтиришимиз янги босқичга кўтариш зарур.

АДАБИЁТЛАР.

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Тошкент, “Ўз-бекистон”, 2008.
2. Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1998.
3. Каримов И.А. Юксак маънавиятсиз келажак йўқ. 5-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997. 145-150 бетлар.
4. Каримов И.А. Адолат ва қудрат тимсоли. 5-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997. 179-180 бетлар.
5. Каримов И.А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. 5-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997. 181-190 бетлар.
6. Каримов И.А. Иқтисодиёт ва маънавият ажралмасдир. 6-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1998. 314-317 бетлар.
7. Каримов И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин. 7-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1999. 84-102 бетлар.
8. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. 7-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1999. 132-154 бетлар.
9. Каримов И.А. Юксак маънавият-жамият тараққиётининг асоси. 7-жилд, Тошкент, “Ўзбекистон”, 1999. 223-235 бетлар.

10. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. Тошкент, “Шарқ”, 1999.
11. Каримов И.А. Хушёрликка даъват. 8-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2000. 18-31 бетлар.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2003. 214-247 бетлар.
13. Каримов И.А. Хушёр ва огоҳ бўлиб яшаш ҳаётимиз қондасига айлансин. 12-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2004. 383-394 бетлар.
14. Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одамлар, деб ҳисоблашар эди. 13-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2005. 133-154 бетлар.
15. Каримов И.А. Инсон хотираси-муқаддас, инсон қадри - улуг. 14-жилд, Тошкент, “Ўзбекистон”, 2006. 213-221 бетлар.
16. Каримов И.А. Ўзбек халқининг Ислом маданияти ривожига қўшган беқиёс ҳиссасининг эътирофи. 15-жилд. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2007. 211-223 бетлар.
17. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш - барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2007.
18. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш - барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш йўналишлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2008.
19. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, “Маънавият”, 2008.
20. Маънавий юксалиш йўлида. (Муаллифлар жамоаси) Тошкент, “Маънавият”, 2008.